

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 8
ROK 1978

LISTY

■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memorial Terezin ■

Pamětník Terezín	
Číslo inventáře	Signatura
5688	

OBSAH

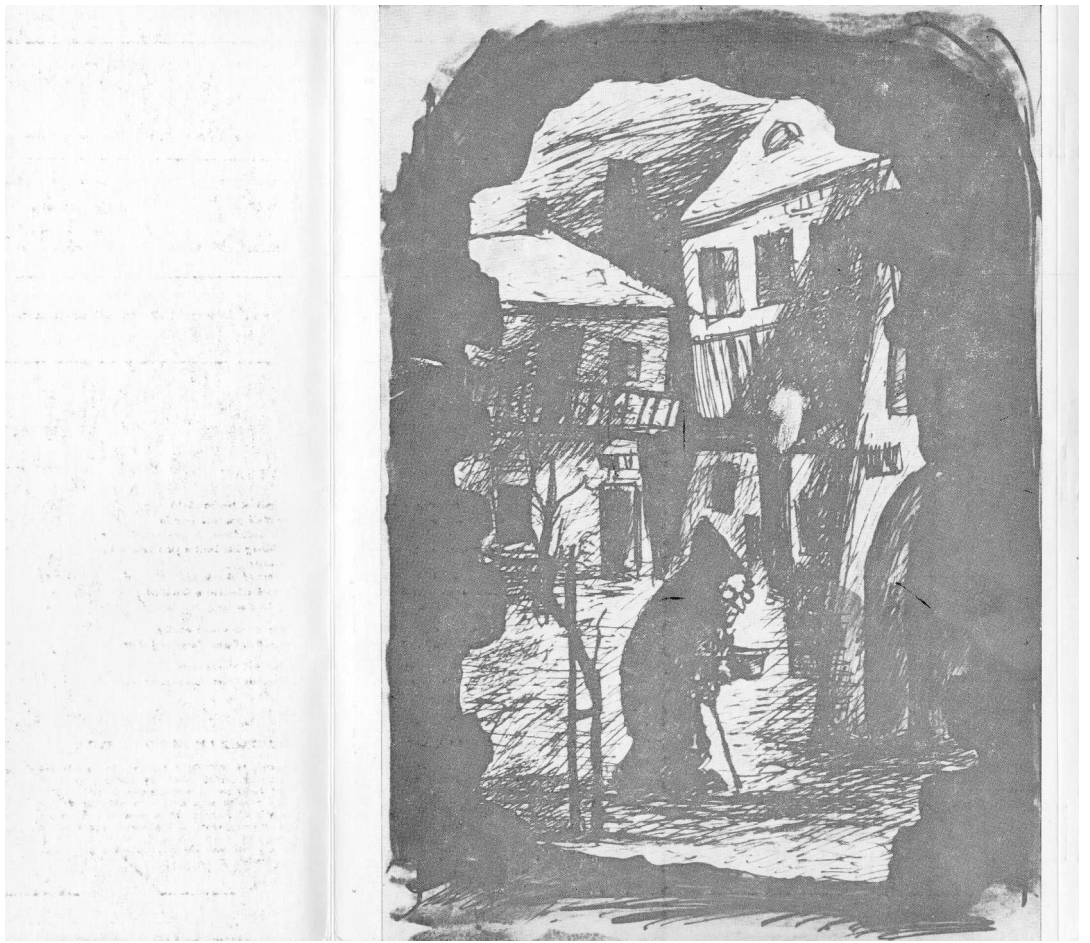
Literární tvorba vězňů v Malé pevnosti Terezín (L. Chládková, J. Jarošová, M. Kryl)	1
Chirurg Jan Levit a jeho terezínské pobyty (Eduard Wondrák)	30
Nové svědectví o Osvětimi (Miroslav Kryl)	41

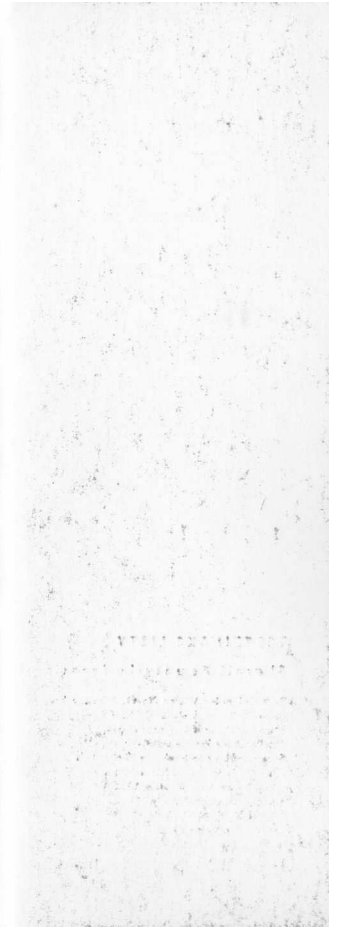
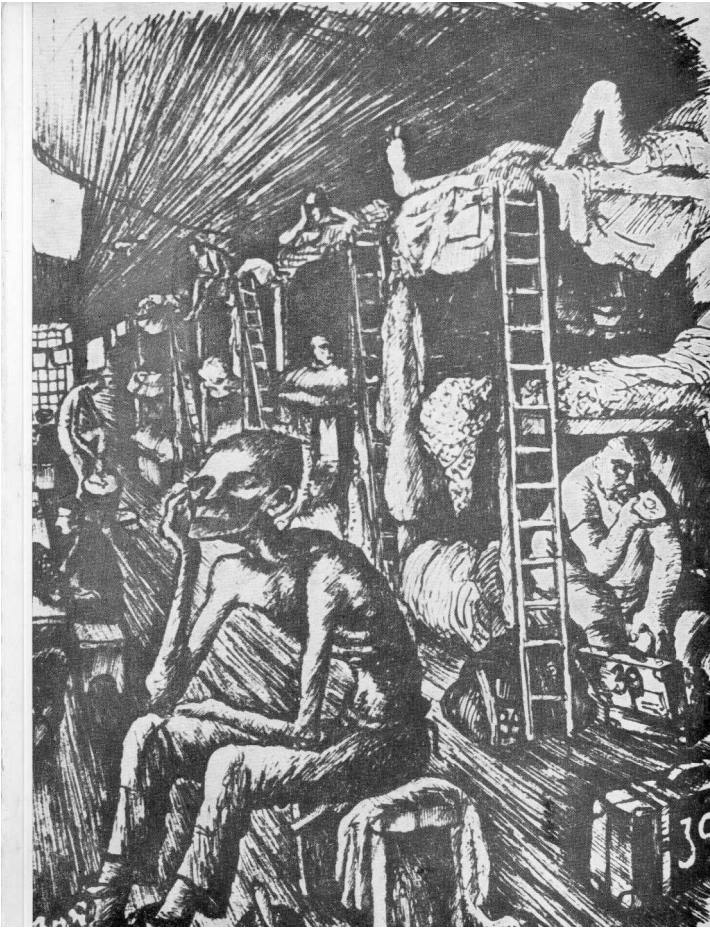
Na druhé straně obálky:
Bedřich Fritta: Terezínský dvůr

Na třetí straně obálky:
Bedřich Fritta: Ubikace na půdě

AKADEMICKÝ MALÍŘ BEDŘICH FRITTA,

naroz. 19. 9. 1906, byl do ghetta Terezín deportován 4. 12. 1941. Vytvořil zde rozsáhlé, umělecky vyzrálé malířské dílo. Dne 17. 7. 1944 byl s celou svou rodinou a několika dalšími malíři odvezen do Malé pevnosti v souvislosti s aférou kolem nálezu kreselo zobrazujících pravdivé poměry v ghettu. Téhož roku byl B. Fritta odvezen do Osvětimi, kde krátce po příjezdu zemřel.

TEREZINSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terežín

Redakční rada: Václav Novák, Miroslav Kryl,
Marie Trhlinová, Ludmila Chládková,
Hana Součková, Jiřina Kumstátová.
Pro Památník Terežín vydalo
Severočeské nakladatelství v Ústí n. Lab.
v roce 1978 jako svou 369 publikaci.
AA 5,62 (text 4,65, ilustrace 0,97), VA 6,05.
Výtiskla Severografia, n. p., Most.
Náklad 1000 výtisků. Stran 64.
Tematická skupina 02/43.
Cena výtisku 10 Kčs.

To hlavi jsem napísal. Mám teď
krozně málo času vše se děje na
myšlce a s kroznym nialam. Běda
se zobrať a sť s'mu ludem porily!
to ho miže nadržeti. Je vyžadám
dobře. Jinal zpravy od stiny a Boh.
miche! Balily do le cislujete. Posled-
ni byl M. Rudono lona tran ce Fried
že je jako žena káva z Pandubie se.
Pomery. Jeon myni poslednich 1/2 roku
mnohem lepší! Loni strážni. Proim
posleť "Desihni" z leřahny! ple nen-
vadlyte v reznam. Sěžte ho. li do

koně silně pomozhy. Až. O by je tu bi-
sta, Jimal je tu vše z silně a v-
sem ze materiskú protichodite. Po-
proste mi. Pohomon o něco pro mě.
jak mile by měl Pida odjeti ilined,
me vidomte! Raději ale at nejzde!
O jeho "mouření" se staram. Jak
muzu, napiste mi to! Dime na Vas
vzpominaim a myslim a modlim se
za Vas. Ne ma Bih njet, proto me
mical na žim a do nam že mi do
přijet ho vše přiziti. Oble ryvanij se
jaky al hadiv přelmatu, aby mely

divod Te zaviti!! Co je s Weinrem z
co lonatry i man z krom. Mavli z Vše
co tu pici ai zapamatujete, ale se -
soli lujete dale! Svad se pectari žeste
Vam naproťi medicinel. Píše ma
me (Bih. bez čina) kate obas, aby
to melylo naprave. Jinal balily
ma. Qurs. a temi se lepro zachia ze.
Žije Pindur ote? Albestenat z ten.
je tu zaryny, to to ai nepřiziti.
Ammamam zemel přinozenou mouti
ma přijem. 90% ostahni nepřizone.
Lépe se sou nepřizovat je to

krozně. Píše o domov leome. Po-
mozhy smad lude mudi. Taji dpa ma
si v Barlam. Nožuo li poslele
žilety. Tady belame ilined Pido ni
vše napiste a event. Jelo zpravn
me poslele. Dopisy a slopy po me
michte. Noviny ald. tu ma me. Nožuo-
li poslele obas Padochaps! Miliony
dru a vozdravn a polibeni svim
zabrana! Života Otkov! Mame a
celi rodini. posilam to ma sestare
a niktate se od stbne. Dily Dily Dily

LITERÁRNÍ TVORBA VĚZŇŮ V MALÉ PEVNOSTI TEREZÍN

L. CHLÁDKOVÁ ■ J. JAROŠOVÁ ■ M. KRYL

Motto:

Na nucených pracích

Ivan Javor

Terezínské hradby, díky, že jsem ráj
poznal durch die Arbeit, welche macht dich frei;
díky, že mne našlo vyběravé štěstí
býti učen práci kopanci a pěstí,
ocelovým prutem nebo tyčí z plotu,
když jsem si chtěl z čela setřít krůpěj potu,
betonovým ložem v chladné sklepní díře,
když jsem odmít' býti pro ně pouhé zvíře;
díky za to všechno, čím jsem nabyl sílu
vrhnout granát vzteku k nohám světadílu,
v kterém staví chrámy a je krví světi,
popravami mužů, hladem jejich dětí.
Díky, že jsem mohl býti jedním z mnoha;
našel jsem svou víru, ztratil jenom Boha.
Díky za to, že teď v ruce svírám granát.
„Vrhnu jej před sebe! Uskoč! Sutiny budou padat!“

V srpnu až prosinci 1942 — Malá pevnost

Úvodem

Teplého letního dne 10. června 1940 zastavil před branou terezínské Malé pevnosti německý automobil, z něhož vystoupili tehdejší šéf pražského gestapa Geschke, bývalý velitel internačního tábora ve Skrochovicích u Opavy, nyní úředník pražského gestapa Heinrich Jückel a velitel pankrácké věznice Soppa. Geschke přijel do Terezína s jasným záměrem. Hromadná zatýkání, která gestapo provádělo v letech 1939—40, záhy zaplnila všechna vězení. Přeplněny byly zejména prostory pražských věznic. Proto bylo rozhodnuto zřídit pro Prahu odlehčovací pobočnou věznici. Uvažovalo se o několika místech, nakonec byla jako nejvhodnější vybrána Malá pevnost Terezín. Byla obklopena mohutnými valy, navíc její klenuté kobky, vybudované v pevnostních šancích, bylo možno změnit v celý rychle a bez velkých úprav.

Prohlídka areálu, kterou 10. 6. 1940 provedli Geschke a Jückel, tyto předpoklady plně potvrdila. Rozhodnutí vstoupilo v platnost a Geschke okamžitě jmenoval velitelem nově zřízené věznice SS Hauptsturmführera Heinricha Jückela. Tuto funkci vykonával až do 5. 5. 1945, kdy spolu s ostatními dozorcí a členy SS z pevnosti uprchl.

Malá pevnost zůstala oficiálně až do r. 1945 věznicí, postupně však nabývala stále zřetelnější rysy koncentračního tábora, zejména pak na tzv. IV. dvoře, přistavěném v letech 1943—44, kdy kapacita věznice již přestala stačit. „Zásluhu“ na tom měl především velitel Jückel, který vědomě a úmyslně odmítal respektovat i platné nacistické předpisy o věznicích. Vězňové tak byli vydáni doslova na milost a nemilost zvlí a náladě dozorců. Soustavné decimování vězňů hladem, vysilující mnohahodinovou práci, svévolné týrání a šikanování, ale i neúměrně tvrdé tresty za sebeneopatrnější přestupky (nesmeknutí čepice, propašování kousku zeleniny zvenku ap.), to vše mělo vyvolat ve věznicích psychózu strachu, deprese, zoufalství, zlomit vězně nejen tělesně, ale i duševně. Navíc se v roce 1943 začalo v Malé pevnosti i popravovat. Celkem se odhaduje, že bylo usmrceno, většinou bez soudního rozsudku, 250—300 osob. Největší poprava se konala 2. 5. 1945, kdy bylo zastřeleno přes 50 vězňů. K tomu všemu pak přistupovaly dnes již těžko představitelné životní podmínky v celách. Z 32 000 vězňů, kteří prošli Malou pevností, jich zde ztratilo životy na 2500.

Původně se počítalo s tím, že by pevnost měla pojmout asi 1500, nejvýše 2000 vězňů. Ve skutečnosti zde však bylo v roce 1945 doslova naspáno takřka 6000 lidí. Kobky byly přeplněny natolik, že vězňové museli ležet na palandách na boku a chtěli-li se otočit jeden, museli se obrátit všichni. Ti, kdož se nedostali na palandy, spali na lavicích či na zemi. V hromadných celách na IV. dvoře spalo na 400—500 vězňů, se stropu na ně celou noc stékala voda ze sražených par.

Vodní čerpadlo přestalo brzy stačit zvýšeným nárokům, a tak voda často několik hodin denně netekla. V celách se záhy rozmohl hmyz, zejména blechy a vši, které proměnily terezínské noci v mnohahodinové utrpení. Jückel s výsměchem odmítal jakékoli upozornění na nebezpečí, které v sobě tento stav skrýval, a neučinil ani nejmenší opatření ke zlepšení situace. Svými příkazy naopak vědomě situaci ještě zhoršoval. Výsledkem byla obrovská epidemie úplavice na přelomu let 1944—45 a svými důsledky obzvláště katastrofální epidemie skvrnitého tyfu roku 1945, jež kosila po stovkách životy vězňů, a to ještě řadu týdnů po květnu, doslova na prahu nové svobody.

Na pomoc terezínským vězňům přijela nejprve tzv. Česká pomocná akce (ČPA), organizovaná pokrokovými pražskými lékaři. Po nesnadném vyjednávání jí bylo povoleno zahájit 4. května v Malé pevnosti záchranné práce. Obětavost členů této akce, ale i lékařů a dobrovolníků z řad bývalých vězňů, byla nesmírná a přes velké potíže se jim podařilo situaci v samotné pevnosti zvládnout. V dubnu 1945 epidemie propukla i v bývalém ghettu ve městě Terezíně a zajištění akce takového rozsahu bylo přes veškerou obětavost nad síly ČPA.

Proto se vedení ČPA obrátilo s prosbou o pomoc k Rudé armádě. První sovětské tanky, spěchající na pomoc bojující Praze, projely Terezínem 8. května večer, 10. května převzaly ochranu města jednotky 5. gardové armády pod velením generálporučíka A. I. Rodimceva, velitelem města byl ustanoven major M. A. Kuzmin. Zároveň ve dnech 11. a 13. května vyslala Rudá armáda do Terezína rozsáhlou lékařskou kolonu, celkem 5 armádních nemocnic s veškerým vybavením; personál tvořilo 53 lékařů, 340 zdravotníků, ošetrovatelky a pomocníci.

Díky rychlému zásahu Rudé armády a společnému úsilí českých a sovětských lékařů i obětavých dobrovolníků z řad bývalých vězňů se nakonec podařilo nebezpečnou nákazu zdolat, poslední věžňové však opustili Terezín až v srpnu 1945.

A zde se sama naskytá otázka: měli věžňové vůbec nějakou reálnou možnost obrany proti teroru, jemuž byli v koncentračním táboře vystaveni? Nebylo třeba vzdorovat jen hladu, bolesti, vyčerpávající drtině, ale i — a mnohdy především — snaze nacistů degradovat vězně na pouhé bezprávné pracovní síly bez lidské důstojnosti, jejichž život nemá nejmenší cenu.

A právě proti tomuto psychickému náporu směřovala činnost vězňů, již se zabýváme v této studii. První zbraní byla především soudržnost vězňů. Snad nikde neplatila tak doslovně věta, jež by jinak mohla znít takřka jako fráze, že totiž jedinec bez podpory kolektivu nemá naději přežít. Byla to právě tato obrovská síla skutečného přátelství, jež pomáhala překonat bolestné chvíle úzkosti, beznaděje. Neboť i ty přicházely...

Neustálé střídání temné deprese a na druhé straně až neodůvodněně přehnaných nadějí na brzký obrat vytvářelo onu nesdělitelnou, typickou atmosféru, tak známou všem, kdož prošli nacistickými věznicemi a tábory.

Druhou zbraní vězňů pak byl kulturní život v celách.

Zdá se, že potřeba kultury, byť v té nejjednodušší podobě, je u člověka stejně silná jako potřeba jídla, spánku. Na tom nic nemění skutečnost, že v praxi mohli věžňové věnovat této činnosti jen nepatrné množství času. Je zcela pochopitelné, že za situace, kdy brzy ráno za tmy odcházeli nevyspalí a hladoví do práce a večer se opět za tmy utmácení a unavení vraceli, že jejich hlavní a mnohdy jedinou touhou bylo co nejdříve ulehnout a spát. O to silněji se však projevoval jejich hlad po kultuře v eněch nemnohých chvílích volna či o nedělích, kdy se nepracovalo.

V celách se sbírali lidé nejrůznějšího vzdělání, povolání, zájmů a zkušeností, a protože všichni toužili alespoň v duchu na chvíli uniknout z vlhkých vězeňských stěn, začalo se zprvu živelně, pak již organizovaně s vyprávěním. Na počátku stála obvykle osobní iniciativa podnikavých a nadšených jedinců, kteří však záhy dokázali strhnout i ostatní spoluvězně. Od prostého vyprávění obsahů oblíbených literárních děl či zážitků ze života se postupně přecházelo k recitaci, zpěvu, k vytváření kolektivních pořadů, při nichž se zejména uplatnili věžňové z řad umělců (herci, pěvci) a studentů. Mnozí z nich znali básně svých oblíbených básníků z paměti. Tyto verše se pak tajně zapisovaly a vznikly tak svérázné shorníky, jež tvořily podklad pro tyto recitační večery a pásma.

Stejně oblíbenými se staly i odborně fundované přednášky na nejrůznější témata, například z astronomie, historie, umění, architektury, medicíny (často aktuálně zaměřené), ale i z vělaarství, chovu zvěře, cukrovarnictví, ekonomie či myslivosti a řady dalších oborů. Samostatnou kapitolou byly pak debaty politické, týkající se nejaktuálnější současnosti (vývoj na frontách ap.), ale i plánů do budoucna. Velmi populární byla vyprávění o životě slavných osobností či o zemích, které vypravěči před válkou procestovali.

V nekonečném řetězu trpkých dní a měsíců tak vznikaly světlé chvílky, na něž bylo možno se těšit. Zejména v nejhorším období roku 1945 měly všechny tyto akce v pravém slova smyslu sebezáchovnou funkci, pomáhaly udržet to nejcennější a nejdůležitější — vůli vydržet, vůli žít.

Situaci, za níž se tyto akce konaly, tragicky dokumentuje případ Zdenky Lachmanové, snoubenky básníka Ivana Javora, jež byla vězněna na Malé pevnosti. Ještě 1. května 1945 patřila mezi organizátorky prvomájového recitačního večera, na němž i sama účinkovala. Den na to, 2. května 1945, byla spolu s více než 50 dalšími vězni v Malé pevnosti popravena.

Zcela specifickým způsobem reakce na stresovou situaci, již nacistická věznice nesporně byla, je aktivní umělecká tvorba vězňů. Je to jev tím pozoruhodnější, že i pouhé vlastnictví tužky mohlo v případě prozrazení znamenat smrt.

A přesto vězňové po celou dobu tajně kreslili své kamarády, život v celách, ale i projekty domů, návrh na pomník obětem Malé pevnosti, zhotovovali drobné upomínkové předměty pro spoluvězně i pro své drahé doma.

V Malé pevnosti došlo i k pokusům o vytvoření hudebních děl. V této souvislosti jmenujme alespoň tvorbu skladatele Rudolfa Karla, který zde zahynul.

Dochovala se i literární tvorba terezínských vězňů, především poezie, ale i drobné prozaické útvary.

Všechny tyto výtvořiny mají nejen svou nenahraditelnou dokumentární hodnotu, což oceňují zejména historici, ale jsou zároveň i jedinečným svědectvím o samotných tvůrcích. Svědectvím, že existují hodnoty, které nemůže umlčet ani sebevětší teror.

Zaduž, plavý větre

(Úryvek)

ILJA BART

**(Oči všech vězňů v tereziňské Malé pevnosti
byly upřeny k východu)**

Zaduž, plavý větre,
větre kadeřavý,
větre hor a modrých stepí,
posle naší slávy!
Rozhoď zrní, rozvň mraky,
rozhal perspektivy,
proměň naše zvlhlé zraky
v oheň čistý, živý . . .
Zaduň prudkým vlnobitím
do bahna a kalu,
do esesáckého vytí,
v temno kriminálů!
Udeř v hrudi, mlhy setřes,
rozčeř kalnou vodu,
zaduž větre, plavý větre,
větre od východu
v to dusivé ticho nad ztýranou zemí,
v stín osleplých měst, vsí hluchoněmých,
v dýmavou dálku spoutaných cest —
do srdcí probitých, do duší chorých
zavaň pár jiskérek požárů za obzory,
zašum jim velikou, tajemnou zvěst!
Zaduž, plavý větre,
větre kadeřavý,
větre z tajgy, řek a stepí,
posle naší slávy!
Zaduž, plavý větre,
přes póly a tropy,
hnědé mraky setřes,
vtrhni do Evropy,
rozraz skály šancí,
vtrhni do pevnosti —
ty, jenž jsi bratr slunce,

ženich budoucnosti!
Tam, kde sny se kácí,
srdce srdce tříští —
zašum slova krásy,
slova věcí příštích!
A když zakrvácí
úsvit naši sílu —
zapoj naši práci
v rytmus světadílů.
I když život zjitřen,
mlhy neušetřen —
zazvoň v smělý zítřek,
zaduž, plavý větře!

Waldheim

Soudruhům

IVAN JAVOR

Umírat vidět a neplakati,
to je ctnost vojáků v poli.
Emane a Pedro, Jindřichu a Mílo a jiní,
slz nemám ani pro vás.
Mlčí hrozivě muž, kde jiní naříkají.
Jindřichu a Pedro,
kéž bych se naučil ve vzdoru žít,
s jakým jste umírali.
Emane, kéž bych se stal, čím jsi už byl,
odvážným hráčem s lepším světem v banku.
Mílo, kéž bych jednou byl, čím ses už stal,
projektantem bouře,
jež by smetla z trnů kejklíře a tmul!

5. ledna 1943 — Malá pevnost

Sputh

JOSEF KOENIGSMARK

To uhlí černé, prokleté
kolik nás potu stálo
když na Sputhu při dřině té
sluníčko do nás hřálo.

Los, los! Mensch! a uhelný mour
to byla denní strava . . .
Kolik kdo v sobě dusil vzpour!
Ba, prasknout chtěla hlava.

Však brzo ti, uhlí, záda ukážem
a smyjem ze sebe tvůj rmut.
Pak zase jiným dokážem
co může být a bývá — Sputh!

Malá pevnost 4. 11. 1944

Mám hlavu zpřítma

ROSTISLAV KORČÁK

Pět kroků zvolna podél stěny
a opět těch pět nazpět.
Nevidím na svět.
Jsem uvězněn a oslepený.

Sta dní tak jdu po stejném místě
a po zdi rukou tápu.
Tu teprv chápu, že boží mlýny melou pomalu a jistě.

Lev neshýbá se uvnitř klece,
ať přijde léto nebo zima.
Mám hlavu zpřítma.
Kdo vytrvá, ten dočká se přece.

V samovazbě v terezínské pevnosti 1942

Pětačtyřicítka

VÁCLAV KUTTAN

Hlediště divadla

parter

balkón

křesla

a galerie —

nikde jeviště

jen v lóžích probleskují světla

a bílé obličejе herců

již diváky tu právě hrají

se matně v změti rýsují.

Hlediště divadla

parter

balkón

křesla

a galerie

jsou celé jevištěm

a v lóžích probleskují světla

na bílé obličejе herců

již diváky tu právě hrají.

A kulisou je Terezín.

Bůh

VÁCLAV KUTTAN

„Bůh je všade!“

říkal katecheta dětem.

Jeho naučení v paměť dobře vštip si!

Dnes sedm kamarádů ti z cely vynášejí.

Dvanáct jiných se večer nevrátilo

a čísla jejich s poznámkou „gestorben“

jsou vyškrtnuta z bloku.

K večeri trochu bramborových slupek.

Kamarád Sergěj stojí u zdi brány,

několik hodin, až vysféním padne.

Od těch dob už více jsme ho neuzřeli.
A v noci čtyři kamarády
pro nic a za nic umlátili postí.
A ráno zas jich devět vynášeli . . .

Neviděli jste tu mezi námi Boha?

Cela na IV. dvoře

VÁCLAV KUTTAN

Nádražní hala
a hluk a hluk.
A cestujících tu na sta čeká
již na svůj odjezd.

Šedivé šero
pak tma a tma
a kolem cestujících již na sta čeká
na světla návěstní.

Nádražní hala
a tma a tma
a kolem cestujících již na sta čeká
na kalné ráno.

Výkřik

VÁCLAV KUTTAN

Jen křič
a řvi
a sípej
a snaž se vydat aspoň skřeku stín!
Že nejde to? Že marné to je?
I hlas mi sebral Terezín.

Vyznání

{Jirce}

JAN MANDÍK

Když sladké nepokoje
tvář vteřin pozlatí,
jež chvící srdcem celým
jas vezmou do dlaní,
v tu chvíli, Jirko moje,
pokorný šeptám Ti
se zrakem rozhořelým
nejsladší vyznání.

Únava nepřemáhá
holý stesk podzimů;
úrodný žilobitím
hlas nitra daleký;
v tu chvíli, Jirko drahá,
naplněn touhou snů
v užaslém štěstí cítím,
že má jsi na věky.

25. 8. 1944

Viděno mřížemi

{Václavu Brejtrovi}

JAN MANDÍK

Sít okna přede mnou, dvojitou mříží spjatá
vyhlédá žíznivě do dne i do noci.
za ní se rozvírá krajina rozesmátá,
jež neví, krutá, nic o mojí bezmoci.

Dlaň terezínských luk těkavým oka cílem,
navážka silnice jhem stromů svíraná,
s prstencem Středohor, střeženým Radobýlem
ční s němým pokynem posupně do rána.

Slunce v ní váhavé výsměšnou září svítá,
protne svou věčnou pouť a končí v bezednu,
zpěv ptáků udusí krajina kopcovitá,
střežící Máchův klid a moji touhu snů.

Když smutně zapadá o tichém navečeru
za hřeben kopců v mlhách a mračných krajkovin
tesklivým pohledem na tuto krásu steru
jsem v nitru poraněn a zpit jak pachem vín.

Když v noci bezedné obdélník temna hlídá,
jsem okem cizích hvězd zas znovu opájen,
o dále domova tiše mi napovídá,
která zní hudbou slov, jak neskutečný sen.

V Terezíně, 6. září 1944

Pomalů a řízně

Pomalů a řízně
kdybych v Terezíně
hromem byl
co vše bych rozbil
Ně Piňdu a bachaře
na ty justice a žaláře
ale jiné — taškáře.
Vojáky a politiky
dělníky a továrníky
úředníky — obchodníky
ba i mnoho pobudů
všechny ty co tu
našemu národu
dělali ostudu.

Neznámý vězeň, IV. dvůr Malé pevnosti, 1945

Bordeláři ven!

„Bordeláři ven!“
ranní výzva
k nastoupení komandýrek
nezná něžných frází
teplých chviliek
drsností prolíná —
smích a psina,
slovo má:
česká švejkovina!

„Bordeláři ven!“
svět se
pro toto zvolání nezboří
a oslovení zřídka —
koho pokoří:
pruský dril
v českém rouše —
štěká —
ale nekouše!

Neznámý vězeň, IV. dvůr Malé pevnosti, 1945

Terezín

(Úryvek)

VÁCLAV POŠTA

Ach srdce těch kdož odváděni
s řetízky na rukou
věrností hrdou pozdviženi
životu rozlukou
jdou z ajnclíků k šancím
Pak třeskot ran
za chvíli smutné „Zpět“
Heftlink Vozík A bedna
a v ní
cítíš rozryté srdce se chvět
s posledním: Tak se vám vracím!

Pryč trýzni za dne —
Z večerů krásných chvíl
kdośi se rozmluvil
a slovo sládné
Dá slzy všem
vzpomínka je tu
zavadí
když žívou větu
v sen zavadí
sladkozvukým veršíkem

Pak noc jen dál svůj tají dech
když celá duše sužována
zástupy vší a rojí blech
jak vlnou ohně požahaná
Otázka soucit rozechvěla:
— Kterí to dvorem v dupotu
stopami krvavými
honěni za ran do potu
bachaři ožralými
kteráže — která to cela?

Psáno v Gollnově v lednu 1945

Ženo má neplač

(?) SLAVÍK

Ženo má neplač, když vzpomínáš,
až já se vrátím, všechno se změní.
Ženo má neplač, když bolest máš,
vždyť moje láska k Tobě ztracená není!

To jen ty chvíle, které nás dělí,
jak těžký kámen musíme nésti,
poněvadž víme, že život celý
je kousek bolesti a kousek štěstí!

Vždyť člověk v bolesti k životu se rodí,
v bolesti z života odchází,
jak racek bělostný, na přídi lodi
člověka bolest životem provází!

Ženo má neplač a těš se na shledání,
kdo ví, jak blízký již je ten čas,
který nám vyplní každíčké přání,
že my se ve zdraví sejdemě zas!

Ženo má, neplač, ten den se blíží,
kdy na mě zamáváš šátečkem bílým,
shodíme kámen, který nás tíží,
vše bude patřit nám, ženo má, chudým!

Malá pevnost, 9. 3. 1945

Vidění do dálky

F. V. SOJKOVÁ

Tenoučký vlásek se chvěje mezi nebem a zemí...
A na tom tenkém vlásku visí můj svět —
tvá duše, mé dítě.
Má věrná oddanost, má úpěnlivá naděj
ochranné tvé sítě...

Dušičko odvázná —
ach, v závratí teď smrtelnému pádu vystavená —
otevři oči jen a budeš vykoupěna:
Zlá propast pod tebou je kajčím peřím,
vyrvaným mateřské účasti z těla,
pro tebe povědomou něhou hebce vyloženo...

Ty nezřítíš se však a nezalkne tě pád:
Vznesou tě tvá křídla!

Tereziňská Malá pevnost
listopad 1943

K prvnímu svátku bez mámy

F. V. SOJKOVÁ

Pamatuješ, když ještě bylas malá
a máma jenom nakratičko cestovala,
ve vláčku hned ti ptáčky malovala
a hříbátka, aby s pozdravem k tobě pospíchala?

Teď nejsi, Věro má, už malá, hravá —
a nejsi, nejsi dnes jak tenkrát sluncem žhavá!
Můj vlak je pod zámkem, můj vlak má mříže —
mým vlakem nepohne teď sebevětší tíže.
Půl roku jsem tě, dítě, neviděla,
půl roku jsem tě, dítě, neslyšela,
půl roku bloudím — pouhá slupka těla —
v temnotách hrůzy, co tys vytrpěla . . .

Chtěla bych, dítě mé, rozepnout doširoka,
chtěla bych, dítě mé, povypnout do vysoka
náruč i lásku svou, až dosáhly by k tobě
přes hory, přes doly — na pomoc v zruďné době!

Terezín, podzim 1943

Ukolébavka

JOSEF VRÁNA

Spinkej, moje malé štěstí,
do krásnějších svítání,
kdy siréna nezavřeští,
muži pustí pušky z pěstí,
svět zas bude činaný.

Hejkala a polednici
pošlem někam za hory,
smutek zavřem na petlici,
přijdou chlapi bolševici
na hákařské potvory.

Maminka se zas na Tebe,
moje zlato, usměje.
V srdci už ji nezazebe —
požáry nezrudne nebe,
v plod vyzraje naděje.

Přijde možná Kulihrášek,
snad si bude s dětmi hrát.
Smutku není ani prášek,
bez vojáčků jede vláček,
pláč zaženem ode vrat.

Svět zas bude bez bubáků,
našupem' jim metličkou,
vzlétne hejno zlatých ptáků,
táta přijde z koncentráku —
halí, belí, houpy hou! —

Básně satirické

Dopis bráškoví

(Úryvky)

VÁCLAV THOŘ

Milý Vojto!
Tímto sděluji Ti krátce,
že co lýtý velezrádce
po čtyřletém soudním trestu
skončil jsem svou bludnou cestu
prozatímně, ke své zlosti,
v Terezíně na pevnosti.

Teď vegetuji proklatě
zde v hradeb dusné komnatě,
kam slunka jenom nitka jemná
v hloubku klenutého temna
pouze skromnou vniká mírou
dvojitých dvou mříží dírou.

Prostor skvěle vystrojený
(v rámci zdejší hygieny)
sdílím — snad lze o tom psátí —
s kamarády šedesátí.
Ve třech patrech — můj ty Bože —
skromné má z nás každý lože,
na němž po pracovní píli
v noci tělo spánkem sílí,
spánkem letným, bez útěchy,
v kterém běsné tetují mi blechy
do podoby rudých růží
ornamenty na mé kůži.

Ráno v půlhodince krátké
vychutnávám chvíle sladké,
to když začne druhná mela
a mých druhů šedesátka celá
naráz ponořit by chtěla
vyhublá svá nahá těla,
těla hladnou prací zvadlá
do jednoho umyvadla.

Z toho vidíš, bratře milý:
Netrpíme dlouhou chvílí,
chvílí událostmi chudou
nebo dokonce snad nudou.
Ve dne skýtají nám páni
trochu toho zaměstnání,
aby mysl zůstala nám bdělá,
těla naše neztučněla.
Velmi hbitě, v živém ruchu
na zdravém my dlíme vzduchu
a v zájmu svém i našich rodin
denně nejmíň dvanáct hodin.

Mozoly nám zdobí pracky,
v ovzduší kol plachtí facky,
naděje pak kyne veliká
vyslouží si „ajncířka“.

Věz však, bráško: Tento život,
plný útrap, strážní, všivot,
samý výkal, hnůj a mrva,
ten už dlouho nepotrvá,
to mi věř a to Ti pravím
a nejsrdečněji Tě zdravím!

Terezín, srpen 1944

Píseň desítky

JAN MANDÍK

Sedíme zde v Terezíně
v cele izolační,
čas nám plyne velmi líně,
žaludek náš lační.

Co musíme plicím dávat
ani vzduchem není,
mnohé blechy pochyťávat
je náš úkol denní.

Okno s mříží vidí málem
jen vojenské dvorce
každého je ideálem
brátí tupl porce.

Všichni strach před námi mají
jak před vrahů partou,
v táboře nás nazývají
ztracenou jen vartou.

Všichni nám chtí něco vzít,
cizí jako známí,
když nemáme na co klít,
hádáme se sami.

Ač zde věru trudno dlít
ač se kleje lehce,
přec desítku opustit
nikomu se nechce.

Co tam venku člověk zkusí,
až ho v zádech mrazí,
že jej vezmou na mušku si
Pinda s Rojkou, vrazí.

(2)

Tak čekáme, jak se vidí
o dusnu a hladu,
až vystřídá vláda lidí
čalouníka vládu.

Že již máme blízko, víme
k uzamčeným vratům,
pak též jasně odpovíme
dnešním našim katům!

Zpověď

VÁCLAV KUTTAN

Již vím, proč sedím.
Vždyť vrah jsem
a krev jsem prolil mnohokrát.
Že při tom na Vás trochu divně hledím?
Ne, přece nenechám se od vší žrát!

Přednášky, recitace, prózy

Oldřich Musil, člen komunistického odboje, dnes herec Divadla na Vinohradech, o kultuře na Malé pevnosti napsal:

Protože nebyl dovolen žádný tištěný či psaný materiál, byl i přednes básnické a dramatické tvorby závislý na tom, co si kdo přinesl v paměti ze svobodného života. V tom směru jsem byl sám jako novopečený absolvent divadelní školy mimořádným případem v zásobě nastudovaných věcí, ale musím přiznat, že někteří spoluvězni drželi krok těsně se mnou. Je pozoruhodné, jak velké množství repertoáru se z tohoto kolektivu dalo vytěžit. Některé rozsáhlejší básně jsme společně upřesňovali do správného znění. Často bylo nové číslo programu, které zvláště zaujalo, opisováno tajně na toaletní papír a cestovalo v té formě i po sousedních celách. Bez nároku na úplnost uvedu alespoň tituly, které jsem si zapamatoval a které byly za mého pobytu v Malé pevnosti přednášeny:

Wolker:	Balada o námořníku Moře Balada o očích topičových Šťastnému děvčeti
Nezval:	Edison Tryzna na paměť Jiřího Mahena Manon Lescaut (úryvky) Sbohem a šáteček
Erben:	Vodník Holoubek Štědrý den
Mácha:	Máj — 1. a 3. zpěv
Neruda:	Romance o Karlu IV. Balada česká z Písní kosmických a jiné drobné básně
Puškin:	Exegi monumentum
Dyk:	Země mluví Milá sedmi loupežníků (některé zpěvy)
Kipling:	Když
Villon:	Testament (úryvky)
Seifert:	Malá romance o Ctiradovi a Šárce Světlem oděná (některé básně)
Mathesius:	Zpěvy staré Číny (některé básně — Pavilón starého bumbalisty, Improvizace, Na mne-li myslíš a další)
Machar:	Brutus
Čech:	Ve stínu lípy (úvod)
Sofokles:	monolog Posla z tragédie Herakles
Shakespeare:	monology Falstaffa z Veselých paniček windsorských
Theokritos:	Pastýř — drobný monolog — idyla
Herondas:	Mímiambly (komické monology Kuplíř a Švec)
Voskovec a Werich:	rekonstruované dialogy a předscény z repertoáru Osvobozeného divadla.

V celách č. 45 a 44 patřil k neúnavným organizátorům kulturního života učitel **Václav Dřivo**. V knize, kterou vydal v r. 1945, uveřejnil soupis přednášek, které byly prosloveny na cele 44 od 2. dubna do začátku května 1945.

Jan Polívka:	Vývoj automobilismu. — Čtyři hodiny plavby po moři. — Stavba lodí.
Gustav Bauer:	Nové směry národního hospodářství. — Předsevzetí národní výchovy.
Karel Marek:	Procházka Prahou.
Dr. Kubík:	Písničková procházka Prahou. — Soudničky. — Charakteristické postavy soudních síní.
Rondl:	Výroba střeliva.
Dr. Vápeník:	Hygiena.
plk. Kasalický:	Počátky lyžařství v I. světové válce. — Historie jičínského kraje.
Buriánek:	Řecké divadlo.
JUDr. Lány:	Veselé příhody ze soudní praxe.
Josef Weis:	Vzpomínky na mého otce.
Beránek:	O poměru moderního člověka k náboženství.
Boček:	Výroba houslí.
Josef Makuš:	Česká Sibiř a český Merán. — Četba z knihy Jarmily Glazarové „Roky v kruhu“. (Jedna z mála knih, které se do věznice podařilo — i přes velké riziko — propašovat.)
Kruliš:	Lov naší zvěře.
dr. Vladimír Helfert:	Hudba jako posila. (Poslední přednáška prof. dr. Vladimíra Helferta. Zemřel po svém návratu z Terezína 18. 5. 1945.)

IVAN JAVOR (nar. 10. 8. 1915, vlastním jménem Alois Mikula), byl nacisty uvězněn za účast v komunistickém odboji. V létě r. 1972 ho gestapo dopravilo do Malé pevnosti. Byl zde vězněn až do 25. 1. 1943, kdy byl odvezen do koncentračního tábora Mauthausen. Tragicky zahynul 25. 7. 1944 při americkém bombardování Lince, kde byla pobočka mauthausenského tábora. Ve vězení psal nejen básně, ale i drobné prozaické útvary, jimž sám dal název „Portréty spoluvězňů, bachařů a strážných u pracovních kolon“. Otiskujeme zde některé z nich.

Pracovní kolona.

Jedli jsme pokrutiny. Vozili jsme je od firmy Schicht v Ústí n. L. na kolečkách z vagonů; byly to tvrdé desky, suché, podobné izolačním deskám, vkládaným do stěn. — Surové brambory, jen posolené, byly v té době pro nás velikou pochoutkou. Hlad, mučivý, strašný hlad. Vysílením jsme padali v práci. Nohy se mi v kolenou podlamují, užuž padám, ale vzepětím vůle se mi podařilo přece se udržet.

Žhavé letní dny. V pět hodin budíček, v šest černá, hořká špína, kousíček chleba, pak pět kilometrů pochod na nádraží, tři čtvrtě hodiny vlakem do Ústí. A od osmi do čtyř odpoledne nepřetržitá robota. V pět hodin jsme jeli vlakem nazpět, kolem šesté jsme vystupovali v Litoměřicích a v sedm jsme byli v pevnosti. To znamená třináct ho-

din v tropickém vedru bez jediného sousta jídla. Po příchodu do pevnosti dostáváme zkysanou polední polévku a za půl hodiny ještě jednu, večerní. Prospívá to jen úplavici, která se šíří stále hrozivěji.

Transport smrti.

Tři sta padesát lidí, mužů, žen a čtrnáctiletých dětí, je připravováno na cestu do Mauthausenu. Je již tma. Před kanceláří je stůl a silný reflektor. Vyvolávají jména. Z nastoupivších vězňů se každý ozve: „Zde!“ Ověřují u každého vyvolaného nacionálie, načež dotyčný odchází na další dvůr, kde se všichni seřazují. Pozorují jednoho z nich: Oslněn prudkým světlem reflektoru, ztrácí ve tmě směr. Naráží na bachaře. Je jím sražen k zemi, zkopán, vstává a vrávorá jinam. Opět sražen. Nikdo z vyvolaných neušel ranám klackem. Bachaři při tom tři klacky zlámali. Řev, rány, nadávky jsou jedinou kulisou tohoto dramatu. 21. října 1942 v pět hodin ráno odjžděli zvláštním vlakem. Ještě než odpochovali na nádraží, sebrali jim i svetry a kapesníky. Dokonce i zbytky chleba, uschované na cestu, jim vzali a naházeli s ostatními věcmi na jednu hromadu, po které pak esesmani divoce dupali.*]

Nejvíce zakázané věci.

Cigarety, sirky, zapalovač, nůž, tužka, papír. Pro ně se jde do temnice, bez jídla, nahý. V zimě to je skoro jistá smrt. A přece jich tu je tolik, těchto věcí. A kouří se na všech celách. Shýbnout se při pochodu pro oharek „nizozemce“ znamená být zkopán strážným. A přece se denně nosí z kolon oharky a s rozkoší a dalším rizikem se na cele kouří. Jinak se cigarety vyrábějí z kaštanových listů nebo z rozdrobeného papíru. Nejsou-li sirky, stačí kartáček na zuby, z jehož držadel se nastrouhá celuloidový prach, k tomu ještě křesadlo — kousek sklíčka a kaménku — křemene, a již se kouří. Tabák býval kraden v tabákové továrně,**] kam jsme chodívali na práci. Kolona bývala po návratu vždy do naha svlékána a prohlížena. Denně z ní někdo chodil do temnice... Vášniví kuřáci dávají teď, když se nechodí do tabákové továrny, polovinu své porce chleba za jednu cigaretu.

*] V tomto záznamu Ivan Javor vylíčil hromadný transport z Terezína do Mauthausenu 23. 10. 1942. Většinou v něm byli příbuzní parašutistů J. Kubiše a J. Valčíka, kteří provedli atentát na Heydricha (27. 5. 1942). Do skupiny „příbuzných“ gestapo zahrnulo i ty, kteří parašutistům pomáhali. Transport tvořilo 252 osob, které nacistický stanný soud v Praze odsoudil v nepřítomnosti k smrti. Krátce po příjezdu do Mauthausenu byli všichni zavražděni. Autor záznamu nemohl znát všechna fakta, která jsou známa nyní. Jeho autentické líčení těchto tragických událostí však tím neztrácí nic na své hodnotě.

**] Šlo o sklad tabáku v Ústí n. L.

Trest

Ohlížel se při nástupu k večernímu apelu. Nejdříve byl bachařem zbit, pak svlečený do půl těla vyhnán na dvůr. Hodinu musel stát v patnáctistupňovém mraze bez hnutí u zdi. Další hodinu pak poklusem běhal. Vrátil se na celu promrzlý a na smrt vyčerpan. Zápal plic. Smrt.

B. ČURDA - LIPOVSKÝ byl jako levicový žurnalista vězněn v Malé pevnosti od 15. září 1944 do 1. května 1945. Takřka celou tuto dobu strávil jako těžce nemocný na marodce. Skutečnosti, že zde německý dozor byl o něco méně ostrý (dozorci se příliš báli event. nákazy), využil Čurda k tomu, že zde začal pravidelně na kousky papíru zachycovat denní události v pevnosti.

Pátek 9. března (1945)

Alois Bobek, učitel z Turnova, obětavý ošetřovatel nemocných a dobrý člověk, vzpomíná na nedávné události ze IV. dvora [...]:

Bylo to 7. března, když Rojko poručil otevřít celu 35, nemocné odvést a celu desinfikovat. Poukazovali jsme marně na to, že v cele jsou všichni těžce nemocní. Rojko byl bezohledný. Nařídil mně, jako kápovi, vyházet všechny slamníky na snůh a nemocné zavést do odvěšivárny. Šel, kdo mohl. 30 jich však zůstalo zpět; měli vesměs záněty plic... Šatstvo a prádlo nemocných bylo odneseno k odvěšení a ubožáci zůstali na cele nazí. Pepík Průša, kápo IV. dvora, se nad nimi smíloval, dal zatopit na cele 36, kam jsme je přenesli a přikryli pokrývkami kamarádů. Do dvou hodin musila býti cela v pořádku. Příčiněním St. Medka také byla, a nemocní byli přeneseni zpět. Všem nemocným se tuto noc velmi přitížilo a do rána jich polovička zemřela... Mezi nimi také náš hudební skladatel Rudolf Karel, který měl úplavici.

Stál jsem nad ním s bolestí v srdci; nemohl jsem mu nikterak pomoci. Starali jsme se o něho s Medkem po celou dobu jeho nemoci velmi pečlivě, on však svou těžkou chorobu nebral nikterak vážně — a snad by ani nebyl zemřel, nebýti onoho strašného Rojkova zásahu.

Karel, autor krásné opery „Smrt kmotřičky“, přišel na celu někdy v polovině února. Byl nápadný zjev: vysoký, starý pán, s baretem na hlavě, příjemný kamarád, brzy jsme se shodli — byli jsme totiž oba muzikanti. Karel zharmonizoval terezínský pochod, a když zvěděl, že můj hoch hraje na klavír, napsal pro něho několik náčrtků terezínských valčíků. Na slova Medka složil pro klavír a baryton píseň „Terezín“. Dokud byl na I. dvoře, složil, jak sám prozradil, hudbu k nové opeře. Partituru vzal k sobě nějaký vězeň z jeho cely, nikdo však nemohl zjistit, kdo skladbu převzal. A tak se tento vzácný dokument pravděpodobně ztratil...*)

*) Rukopis partitury skutečně nebyl nalezen.

Večer jsme zažili veselou příhodu: Na marodce byla jako obvykle prohlídka vězňů, určených pro transport. Bylo jich hodně a všichni lékaři byli zaměstnaní. Vtom přišel také jeden eses-strážný a stěžoval si policejnímu,*) že má vadné srdce. Policejní lékař požádal dr. Šrámka,**) aby esesmana vyšetřil. Šrámek, chtěje znát funkci srdce esesmana, nařídil mu udělat 20 dřepů (čili klencáků) a esesman poslechl. Celá kobka se přidušeně řehkala — a sám dr. Šrámek se nemohl zdržet smíchu. Světe zboř se! Esesman dělá z nařízení českého vězně dřepy! A to ještě ani nemáme novou republiku!

Pondělí, 16. dubna (1945)

V půl páté se ozval nad pevností silný hukot letadel, aniž sirény zahoukaly. Pojednou zarachotily výstřely z palubních zbraní a nastala nějaká exploze. Shon, chvat, křik, pobíhání dvorem. Letadla jsou tak nízko nad námi, že můžeme jasně vidět červený předek trupu. Někdo nás uklidňuje, že prý to jsou německá cvičná letadla z litoměřického letiště, a že je to cvičení! Pojednou se zjišťuje, že je to nálet na Litoměřice — hoří plynem! Letadla jsou opět nad námi — jsou v nich vidět lidé a na trupu září rudá hvězda! Krouží nad námi, dělají vývrtky, snašejí se těsně nad pevnost a každé chvíle zašteká z letadla kulomet. Ostřelují vojsko a Němce v Litoměřicích. Naši slavní obránci esesmani jsou skrčeni za komíny a u zdi, aby je letci nespattřili. Dřepí s chvějícími se koleny v kulometných hnízdech a netroufají si vypálit ani jednu ránu! Protiletická děla v Litoměřicích si ani neškrtla — a sovětští letci manévrují nad námi úplně bezpečně jako vlašťovky.

V šest hodin přinesla naše komandýrka z Litoměřic kamaráda raněného za náletu. Je to Zdeněk Zachař z České Třebové. Střela mu roztrhla koleno. Steiner, který přišel s ním, nám ukazoval roztržený plášť z ruského náboje, a Charvát nám přináší projektil asi 4 cm dlouhý a 10 mm silný. Dva strážní mají na tváři krvavé šrámy od úlomků při odrazu střel. Zachaře odnášejí na revír***) k operaci. Na revíru dělali hoši za náletu své divy. Zpívali, skákali, mávali letcům — „Už jsou tady! Už s námi bude dobře! Brzy přijdou na tancích!“ Tak volali na revíru z cely do cely. Bachaři chodí jako schlíplí, asi se stydí, že nesčíslněkrát vyrukovali na šance v helmách, se strojními puškami, a když konečně letci kroužili kolem komínů pevnosti, netroufli si vystřelit!

Jsem z náletů nervově úplně předrážděn. Slyším houkat sirény i když je venku klid. A často se hádám s kamarády na marodce, že je nálet, že sirény přece houkají. Je to stav přímo chorobný. Je toho trochu mnoho na naše nervy, zbídačené tolikaměsíčním pobytem v Terezíně.

*) Rozuměj: přidělenému německému policejnímu lékaři, který vykonával oficiální lékařský dozor nad Malou pevností a dvakrát týdně sem docházel. Jinak na marodce pracovali jen lékaři z řad vězňů.

**) MUDr. Šrámek, jeden z lékařů-vězňů, který pracoval na marodce.

***) Správně Krankenrevier, nemocniční blok, zřízený na Malé pevnosti z bývalých koníren.

Dne 1. 5. 1945 byl B. Čurda-Lipovský z Malé pevnosti propuštěn se skupinou tuberkulózních vězňů. Dny, které následovaly, zachytil ve svých poznámkách Josef Vrána, ošetřovatel na marodce (autor básně Ukolébavka, kterou jsme zařadili do našeho výboru). Svě zápisky předal po osvobození B. Čurdovi-Lipovskému.

Středa, 2. května [1945]

Dnešní den byl dnem hrůzy. Od rána jsme cítili, jako by cosi děsivého viselo ve vzduchu. Vědělo se, že dny Terezína jsou sečteny a že furor teutonicus se na nevinných vězňích krutě vymstí. Během dopoledne jsme uslyšeli salvu. Vtom k nám někdo přiběhl a hlásí, že esesmani vybírají z cel docela nahodile vězně a střílejí je. Ve všech se zatajil dech a hrůzou se rozšířily oči. Tedy přece! A hned nato další zpráva! Ráno bylo popraveno ze IV. dvora 8 vězňů a hned nato dalších 8. Tak bylo popraveno 16 vězňů. A pak ještě další a další. Salvy hřměly po celý den. Děs padl na pevnost. S hrůzou čekal každý z nás, kdy na něho dojde. Nikdo nevěděl, podle jakého klíče jsou vězni vybírání... Do večera bylo popraveno 53 kamarádů! Třiapadesát nevinných lidí, na nichž se vybil vztek německých stvůr ještě v poslední den jejich panství. Mezi popravenými byla, podle došlé zprávy i jedna žena... Co jsme ten den prožili hrůzy! Při každém klapnutí dveří se nám tajil dech. Celý den jsme nadávali jako psi, protože jinak bychom se byli asi všichni na marodce rozeřvali...*)

Nad sbírkou terezínských básní a próz

I v nacistických věznicích, káznicích i koncentračních táborech vznikaly básně; psaní veršů bylo velmi rozšířeno nejen mezi Čechy, ale i příslušníky jiných národů. Výjimkou nebyla ani terezínská Malá pevnost.

Může vzniknout otázka, co vedlo vězněné lidi k psaní veršů. Uprostřed vězněného společenství byli ovšem také slovesní umělci a zde — byť v jiných, hrozných podmínkách — pokračovali ve své tvorbě. Odhlédneme-li od terezínské „tematiky“, vzpomeneme např. hymnické skladby E. F. Buriana „Chléb náš vezdejší“ a jiných jeho básní, které složil v koncentračním táboře Neuengamme. Terezínské zážitky uložili do svých veršů tehdy mladí, začínající literáti Ilja Bart, Ivan Javor a Josef Vrána (ukázky z jejich básní přináší i náš výbor). Verše však v Terezíně psaly desítky a možná stovky vězňů, mužů a žen, kteří by v normálním životě nenapsali jedinou báseň. Byl to důsledek vnitřního přetlaku z nahromaděného vzdoru, vzteku, zoufalství, nenávisti, hrůz a nadějí. Verše byly jedním z neúčinnějších ventilů a přinášely alespoň dočasný únik. Není nadsázkou, řekneme-li, že mnohdy byla česká báseň záchranným pásem, který pomáhal udržet se naživu; z ní čerpali vězňové sílu, která pomáhala vytrvat v nerovném boji s nacistickou mašinérií a nepodlehnout depresi z prožitých hrůz. Snad nejlépe tuto myšlenku vyjádřil spisovatel K. J. Beneš, který byl v Malé pevnosti vězněn v letech 1943—44:

*) Po faktografické stránce není zápis zcela přesný. (Popravy začaly až odpoledne, počet popravených není přesně znám, víme jen, že jich bylo více než 50, mezi nimi 3 ženy.) Určitá zkršenost a zmatečnost informací, které se pochopitelně po pevnosti rozběhly, však jen podtrhuje velmi plasticky zachycenou atmosféru tohoto hrůzného dne.

„Vzpomínám si, jak v Terezíně havíř A. Matouš, když jsme se večer uložili na slamníky, v tmě a tichu přednášel své verše a jak jsme je všichni poslouchali se zatajeným dechem a s hlubokým dojetím, neboť jeho vlastní rozechvění a zápalná síla jeho přesvědčení se tak snadno přenášely na nás, a hrůza prostředí, v němž jsme žili, dodávala jim úchvatnosti a zdání, jako by přicházely z jiného, svobodného světa.“

Vzdorem, bojovým odhodláním, vírou v konečné vítězství nad fašismem jsou prodchnuty básně bojovné a politické. Takové básně vznikaly i v Malé pevnosti. V této souvislosti jmenujme především I. Javora. Jeho cyklus „Zpěvů žalářních“ obsahuje vedle milostných veršů i básně, prodchnuté revolučním komunistickým přesvědčením a nezlomnou vírou v porážku fašismu a nové, sociálně spravedlivé uspořádání světa. Utrpení, jež Javor v nacistickém žaláři prožíval nebo kterého byl svědkem, jej zocelovalo. Byl básníkem silné, nezlomné vůle a odvahy. Do téhož nebo podobného myšlenkového okruhu patří i básně dalších autorů, I. Barta („Zaduj, plavý větře“), J. Koenigsmarka, R. Korčáka a J. Vrány.

Silným inspirujícím zdrojem veršů vzniklým v Terezíně je touha po domově, po dětech, rodině a po svobodném životě. Při pořádání tohoto výboru jsme se setkávali s reflexivními a meditativními básněmi daleko častěji než s těmi díly, jež zachycovala život ve věznici. Je to obecný jev, platný pro vězeňskou poezii z doby okupace. Lze však říci, že i tematika, zachycující denní život ve vší jeho krutosti, je ve výboru zastoupena velmi působivými ukázkami (jmenujme zde za všechny Kuttanovu báseň „Bůh“).

Téměř všechny verše, s nimiž jsme se při pátrání po literární tvorbě terezínských vězňů setkávali, nám otvíraly pohled do vnitřního života vězňených lidí. Poznávali jsme z nich, čím žili, co jim dávalo posilu, k čemu se upínali a jak reagovali na hrůzy prostředí. Všechny tyto básně jsou lid s k ý m i a p s y c h o l o g i c k ý m i d o k u m e n t y a bylo by proto nedorozuměním posuzovat je jen z hlediska literární kritiky a srovnávat mnohé z nich s „velkou“ poezií. Měli bychom mít na paměti, že vznikaly v těch nejtěžších podmínkách, kdy vlastnit tužku a kousek papíru znamenalo mnohdy riskovat život. Pro všechny autory platí, že jim ke ztvárnění prožitků chyběl odstup, tolik nutný k jejich objektivaci. Někdy bylo více upřímné, poctivé snahy o básnický výraz, než vlastních sil a schopností příležitostných nebo teprve se probouzejících básníků.

V antologii z jejich tvorby jsme seřadili básně abecedně podle jmen jednotlivých autorů. Od tohoto uspořádání se odlišuje jen malý oddíl veršované satiry. I humor a sebeironický pohled v tak hrozných podmínkách významně pomáhal a posiloval a bez těchto ukázek by obraz poezie vzniklé na Malé pevnosti byl nutně neúplný.

Abychom širěji dokumentovali kulturní snažení, literární tvorbu i život vězňeného společenství, zařadili jsme do naší sbírky dva záznamy pamětníků o ilegálních kulturních pořadech na celách a ukázky z prózy I. Javora a B. Čurdy-Lipovského.

Přáli bychom si, aby si naše skromná antologie literárních textů vzniklých v Malé pevnosti v letech 1940—45 našla cestu zejména k mladým čtenářům a ukázala jim z poněkud jiného pohledu hrůzu války a fašismu, ale zároveň aby podala i autentické svědectví o lidech, kteří tuto dobu prožívali.

Odkazy na prameny, podle nichž jsou básně a prózy otištěny:

I. Bart: „Zaduž, plavý větře“.

Otištěno podle: „Hlásíme příchod...“ (antologie vězeňské poesie, redigoval I. Bart), Praha 1945, str. 27—29.

Báseň vznikla v káznici ve Waldheimu, avšak inspirativní základ tvoří dojmy z Malé pevnosti.

B. Čurda-Lipovský: „Tereziňské katakomby“, Praha 1946, str. 241, 282—283, 328.

I. Javor: „Na nucených pracích“, „Soudruhům“, „Pracovní kolona“, „Transport smrti“, „Nejvíc zakázané věci“, „Trest“. — Všechny uvedené básně a prózy otiskujeme podle znění, zveřejněného v knize I. Javor: V pokoře neumlknu, Praha 1956, str. 49, 51, 99—102.

J. Koenigsmark: „Spuť“. — Originál uložen v muzejních sbírkách Památníku Tereziň (dále jen MSPT), př. č. 528/73.

R. Korčák: „Mám hlavu zpřímá“. — Otištěno podle znění v knize Poesie za mřížemi (antologie vězeňské poesie, redigoval K. J. Beneš), Praha 1946, str. 93—94.

Rostislav Korčák byl do Malé pevnosti poslán slepý. Ztratil zrak po krutých výsledcích na pražském gestapu.

V. Kuttan: „Pětačtyřicítka“, „Bůh“, „Cela na IV. dvoře“, „Výkřik“, „Zpověď“. — Podle autorovy poválečné rukopisné sbírky „Peklo — hrst neumělých veršů“, MSPT, př. č. 589/70.

J. Mandík: „Vyznání“ — podle fotokopie, uložené v archivu Památníku Tereziň (dále jen APT), i. č. 191; „Viděno mřížemi“, originál, APT, i. č. 39; „Píseň desítky“, originál, APT, i. č. 39.

Neznámý vězeň: „Pomalú a řízně“, „Bordeláři ven“. Originál obou básní je v soukromém držení. Domníváme se, že obě básně mají téhož autora, vězně IV. dvora Malé pevnosti. Jeho jméno se však nepodařilo zjistit.

V. Pošta: „Tereziň“. — Otištěno podle svazečku strojopisných listů (APT, bez zařazení). Úryvek jsme nazvali podle titulu celé této sbírky.

(?) Slavík: „Ženo má neplať“; originál je v soukromém držení. Bližší údaje o autorovi se nepodařilo zjistit. Víme jen, že šlo o vězně IV. dvora Malé pevnosti.

F. V. Sojková: „Viděni do dálky“, „K prvnímu svátku bez mámy“. — Otiskujeme podle knihy: F. V. Sojková: Chudobky na blátě, Písek 1948, str. 43 a 45.

V. Thoř: „Dopis bráškoví“ — Podle „Poesie za mřížemi“, str. 234—239.

J. Vrána: „Ukolébavka“. Poprvé otiskl B. Čurda-Lipovský: „Tereziňské katakomby“, str. 235. Podle Čurdova svědectví napsal Josef Vrána („Pepiček“) tuto báseň na marodce Malé pevnosti 4. 3. 1945.

Vzpomínku Oldřicha Musila otiskujeme podle jeho článku „Kultura a její působení mezi vězni“, Tereziňské listy 1971, č. 2, str. 26.

Záznam V. Dřeva (soupis přednášek) viz v knize: V. Dřevo: „Tereziň — Malá pevnost“, dějiny cely č. 44, Havlíčkův Brod, str. 10—11.

Ediční poznámka:

Při publikování básnických a prozaických textů jsme se řídili běžnými zásadami ediční praxe. V nepatrném počtu případů jsme učinili zásah do interpunkce, a to vždy jen tam, kde šlo o zřejmý omyl (posuzováno vždy v kontextu určité básně jako celku) nebo eventuální tiskovou chybu u textů již publikovaných.

V souladu s gramatickou normou jsme v básni I. Barta „Zaduž, plavý větře“ opravili nesprávný tvar „rozraž skály šanci“ na „rozraz...“ V próze I. Javora „Pracovní kolona“ jsme v poslední větě upravili slovoslednou inverzi „...úplavici, která se stále šíří hrozivěji“ na „... která se šíří stále hrozivěji“.

CHIRURG JAN LEVIT

a jeho terezínské pobyty

EDUARD WONDRÁK

Mezi postavami, které tvrdý osud zavedl do Terezína dvakrát – za první i za druhé světové války – zaujímá osobitě místo český chirurg Jan Levit. Poprvé tu jako lékař na počátku své kariéry mohl obětavě pomáhat těm nejtěžší postíženým, podruhé zde ve vlastním utrpení a ponížení prožíval – aniž snad tužil celou svou tragédii – konec své životní dráhy.

Jan Levit patřil k svérázným osobnostem československého lékařství v období mezi oběma světovými válkami a nesporně byl spoluvůrcem pracovních a vědeckých úspěchů i rozmachu české chirurgie po získání státní samostatnosti. Patřil ke generaci chirurgů, pro něž operativa a vědecká práce byly zcela náplní jejich života, všeho jejich času, bez ohledu na denní, noční, nebo sváteční chvíle, a nahrazovala jim i jiné radosti, o které je život snad ochudil.

Narodil se 16. června 1884 v Hořicích v Podkrkonoší v rodině, která mu poskytovala všechny předpoklady stát se lékařem. Rod Levitů dal Hořicím a českému národu tři chirurgy – podobně jako rod Kukulů v Jičíně.

Janův děd Vít Levit, narozený roku 1811 v nedalekém Miletíně, kde byl v místní škole spolužákem K. J. Erbena, studoval v Praze. Roku 1848 se stal poručíkem Národní gardy a po promoci v témže roce se jako chirurg usadil v rodných Hořicích. Za války prusko-rakouské roku 1866, kdy Hořice byly zázemím a útočištěm raněných po tragických bitvách v okolí Hradce Králové, vedl Vít Levit práci v lazaretu a byl za svou záslužnou chirurgickou činnost i vyznamenán. Zemřel 22. dubna 1877 a je pochován na starém židovském hřbitově v Hořicích. (Pomník s českým nápisem je zachován.) Jeho syn – otec Jana Levity – Dr. Eugen Levit (1850–1900) studoval ve Vídni, kde v roce 1874 promoval. Patřil, jako žák ve Vídni působícího českého chirurga Eduarda Alberta, mezi významné chirurgy usadivší se na českém venkově. Je autorem řady přednášek a chirurgických publikací, napsaných česky i německy. Je zakladatelem moderní nemocnice v Hořicích, kam za ním (za „Evženem z Hořic“) později přijížděl sám Eduard Albert, který žil v blízkém Zamberku na odpočinku. Hořická nemocnice byla na svou dobu jedinečným chirurgickým pracovištěm, zařízeným podle nejmmodernějších požadavků asepse, takže se zde už roku 1889 operovalo s úzkostně dodržovanými zásadami sterility (lékaři, sestry i zřízení se před operacemi koupali, nosili sterilizované košile atd.), a to v době, kdy se v Praze ještě operovalo ve fraku, nástroje se braly přímo z plyšového pouzdra a nitě k podvazování cév se během operování držely v ústech. Nemocnice v Hořicích se také brzy mohla pochlubit skvělými výsledky, neboť zde hned v prvních měsících působení chirurgického oddělení byly provedeny s úspěchem operace, jako např.

resekce loketního kloubu, odstranění česky zachvácené tuberkulózou z kolenního kloubu, nemocná (jmenovala se Pavelková), které provedl 18. dubna 1889 profesor Albert první operaci vaječnicku, žila do roku 1937. Primář Eugen Levit přežil svého učitele a přítele E. Alberta jen o 6 týdnů. Zemřel ve věku padesáti let. Jeho činnost připomíná pamětní deska ve vestibulu dnešní „staré“ nemocnice v Hořicích. Hlavně však zapůsobil Eugen Levit na svého syna Jana, jemuž vštípil od nejtěplejšího mládí zásady svědomité lékařské práce a lásku k chirurgii.

Jan Levit studoval na gymnáziu v Hradci Králové a v Jičíně, maturoval v roce 1902. Medicínu studoval v Praze, kde byl roku 1908 promován. Stal se nejprve operačním elémem na chirurgické klinice prof. Kukuly v Praze, využíval však každé příležitosti k cestování za poznáním a poučením. Navštívil Lipsko, Drážďany, Vídeň, Mnichov, Curych a roku 1911 se stal na klinice prof. Kukuly sekundárním lékařem. Ke svému nadřízenému a učiteli měl Jan Levit vřelý vztah, skoro tak jako jeho otec k E. Albertovi. Po letech – po smrti prof. Kukuly roku 1925 – napsal a v denním tisku publikoval své vzpomínky na tohoto výrazného učitele českých chirurgů dvacátého století.

Již roku 1911 uveřejnil Jan Levit svá první vědecká pozorování, především o břišní chirurgii a o plastických úpravách. Jeho druhá práce vyšla i německy, stejně jako pozdější obsáhlá studie o léčení podkožních hnisavých procesů. Vedle drobných pozorování (vzácný nádor ze svalů kožních chloupků – 1912) stojí téměř monografická práce o vzácných kýlách, která vycházela na pokračování do roku 1913.

Od mládí měl Jan Levit srdečný vztah k Jihoslovanům a k Srbům zvláště. Jeho otec, Eugen Levit, se účastnil na výzvu srbského chirurga, diplomata a spisovatele Vladana Djordjeviče, s nímž se znal z dob vídeňských studií, první války srbsko-turecké v roce 1876 a dosáhl hodnosti majora zdravotní služby v srbské armádě. Když se roku 1912 opět schylovalo k válce mezi Srby a Turky, rozhodl se i Jan Levit k odjezdu na Balkán. Téměř dva roky byl válečným chirurgem v Bělehradě a v Niši. Stejně jako otec i on navázal přátelství s Vladanem Djordjevičem, žijícím po pádu Obrenovičů v ústraní v Bělehradě, kde se věnoval jen své literární činnosti. Když se ve dnech 29. května až 3. června 1914 sešel v Praze pátý sjezd českých přírodopýtců a lékařů, přednesl na něm Jan Levit nejen sdělení o plastických operacích, ale i o válečných zkušenostech ze Srbska, hlavně o nových způsobech léčení infikovaných válečných ran, o nových zásadách první pomoci v poli, demonstroval nové obvazové balíčky pro vojáky (jak srbské, tak anglické) a doporučoval zlepšit vybavení pro první pomoc i v armádě rakouské.

První světová válka přivedla Jana Levita nejprve do vojenské nemocnice v Kolíně. Od července 1916 až do 31. srpna 1918 byl pak přidělen do posádkové nemocnice č. 13 v Terezíně. Svě vzpomínky na tuto dobu zveřejnil roky 1928 v Praze ve sborníku Několik listů z domáčího odboje. Popisuje skličující dojmy ze špatného vybavení terezínské nemocnice – přes všechno úsilí velitele, vrchního štábního lékaře I. tř. dr. Eduarda Mazela. Vzpomíná na procházky k Ohři a k Bohušovicím, vzpomíná na spolupracovníky, české lékaře: dr. Jíchu, Kroupu a Kočího z Pardubic, dr. Černovského z Bohušovic, dr. Musila z Rychnova nad Kněžnou, dr. Zíku z Mladé Boleslavi, dr. Steina z Roudnice, dr. Syrového z Kladna, dr. Vinaře z Kosmonos, dr. Palečka z Dobrušky – který zvládl epidemii úplavice v uzavřeném trestanec-kém oddělení, a zvláště na obětavého dr. Blažku z Roudnice – který zde potlačil epidemii skvrnivky.

V této době přišel Levit do styku s jedním pacientem, k jehož existenci a smrti se pak upnul zájem mnoha současníků i historiků – se sarajevským atentátníkem Gavrilem Principem, který vystřelil smrtelné rány na arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este a jeho choť. Princip byl ihned po atentátu zatčen, odsouzen k doživotí (protože nebyl v době atentátu ještě plnoletý, nemohl být odsouzen k smrti) a po trvalém věznění, většinou v samovazbě, byl z Malé pevnosti dne 4. dubna 1916 předán do léčení v terezínské posádkové nemocnici. Zde jej našel Levit a o tom, jak sám Principa léčil, napsal doslova:²

„Princip obýval sám celou v nemocnici posádkové, nacházející se v průjezdě, spojujícím

první dvůr s druhým, po levé straně. Cela sousedila s naším operačním sálem, aniž ovšem s ním byla ve spojení. Princíp byl urostlý, hezký hoch. Následkem nehygienických poměrů v terezínské pevnosti onemocněl tuberkulózu. Několikrát jsem jej operoval. Byl hlídán strážci ze všech stran, měl pro sebe k obsluze určeného jednoho vojína. Dokud mohl chodit, býval za doprovodu čtyř vojáků, opatřených puškami s nasazenými bodáky a za doprovodu profousa voděn k nám na převazy. Princíp trpěl tuberkulózu krčních žláz s kostižerem levého kloubu loketního. V posledních měsících přidružil se také tuberkulózní zánět obratlů, nastalo ochrnutí končetin, utvoření se zběhlých hlíz atd. Amputoval jsem mu levou horní končetinu. Radostí jiskřily jeho oči, když jsem s ním mluvil v jeho mateřštině. Bavili jsme se při každém převazu a mám dojem, že Princíp cítil se u nás velice spokojen. Za to jsme byli udáváni a jen Mazelově zlatému srdci a vzácnému taktu děkujeme, že tyto známky opravdové lidskosti nebyly nahoře vykládány jinak. Bylo již o Princípovi mnoho napsáno, že byl mořen hladem atd., což vše jest nepravda. Princíp jako těžce nemocný dostával II. dietu, tehdy nejlepší, v nejhrošších dobách nouze šunku, víno, housky atd. Neskrblil nikdy projevy díky a uznání. Naučil se ve vězení správně česky. Duševní muka prodělával ohromná. Pamatuji se, že jednou v noci provedl pokus sebevraždy oběšením. Měl jsem tehdy právě noční službu. Když jsem přišel k němu a přivedli jsme ho k sobě, tu pravil maje oči plné slz: »Kdybych byl věděl, že máte službu vy, nikdy bych to byl neučinil. Budete mít oplétačky. Můj život působí mi strašlivá muka, ale byl jsem povinen svému národu službu tu vykonat.« Tradoval se jej tento tázal, zda činu svého lituje. Zajiskřil se mu zrak a odpověděl: »Dulce est pro patria mori.« Konečně, trápen velkými bolestmi, Princíp zemřel. V té době ležel na oddělení můj krajan malíř mistr Karel Vik. Neměl však možnost Principa vymalovat."

Princípův konec – jeho smrt 28. dubna 1918 v 18.30 hodin a jeho tajný pohřeb dne 1. května 1918 v 15 hodin – je už historicky zpracován.¹

Levit ve svých vzpomínkách uvádí i některé méně tragické kapitoly – práci a obtíže se simulanty, předstírající obry až po ochrnutí poloviny těla, předstírající polknutí hřebíku a pak skutečně hřebík polykající atd. Levit zůstal v Terezíně téměř do státního převratu a byl 2. září 1918 přeložen do záložní nemocnice v Pardubicích. Následujícího roku se stal přednostou chirurgického oddělení vojenské nemocnice v Karlíně a roku 1923 byl povýšen na podplukovníka. Vrátil se pak na chirurgickou kliniku a roku 1924 se habilitoval pro obor chirurgie na lékařské fakultě University Karlovy. Současně působil jako vedoucí chirurg v ženské nemocnici na Karlově náměstí a v roce 1928 byl jmenován mimořádným profesorem. Po smrti docenta Horáka byl Jan Levit povolán roku 1931 na místo přednosty chirurgického oddělení městské nemocnice „Na Bulovce“ v Praze-Libni.

V té době už byl znám svou neúnnavnou operativou a svými četnými publikacemi. Byly to zpočátku hlavně práce opírající se o zkušenosti z vojenské a válečné chirurgie, například o odstraňování cizích těles, hlavně zástřelů z kostí, o léčení následků poranění lícního nervu, kostních paklobů, tepenných výdutí, o léčení střelných poranění kloubů a posunech zástřelů v cévách. Zároveň se zabýval modernními problémy obecné i speciální chirurgie, otázkami zdokonalení místního znecitlivění novými preparáty (percaín), hnisavými záněty v obličejí a operacemi na vegetativním nervovém systému. K tomu přistupují i práce na úseku české plastické chirurgie, které lze považovat za průkopnické. Levit vedle prací empirických a kazuistických systematicky a podrobně zpracovával pro chirurgickou veřejnost nesmírně obsáhlá aktuální témata a podkládal je nejmodernějšími metodami a poznatky. Sem patří jeho práce o léčení hnisavých ran, o Besredkově antiviru a mimořádné téma, dodnes téměř kuriózní, o stlačení žlučových cest mízními uzlinami, uloženými ve vazú mezi dvanácterníkem a játry.

Jestliže se před příchodem do nemocnice „Na Bulovce“ objevoval Levit se svými přednáškami na programu Spolku českých lékařů v Praze jen občas, vystupuje jako přednosta libeňského chirurgického pavilónu na tomto fóru téměř při každé schůzi – přednáškou, demonstrací zvláštního pozorování, nebo alespoň v diskusi, a i tu vždy s věcným přínosem

k přednášené problematice. Vedle sjezdů chirurgické sekce jsou to zvláště vědecké schůze, konané přímo v nemocnici „Na Bulovce“, kde nechybí na žádném programu některé aktuální téma přednesené Levitem. Léčení úrazů a zánětů ruky, zlomeniny kostí na horní končetině, nádory žlučniku, léčení žilních městků, záněty pobřišnice neobvyklého rázu – to jsou témata zpracovaná později i pro lékařský tisk. Vedle toho však nespočetná sdělení nacházíme jen jako zmínky v referátech o vědeckých schůzích, přičemž dodnes jsou některé tyto Levitovy přednášky aktuální vřácností. Například o zhojených bodných poraněních srdce a jejich následcích, o rakovině v ranách po kostním zánětu, jindy pro svůj přínos technický, například nový přístroj pro místní znecitlivění, šicí stroj pro resekování žaludek, forensní problém (zapomenutá operační rouška v břiše).

Přítom nelze přehlédnout vztah Jana Levity k chirurgii k jako postupně se vyvíjející vědě. Záliba v historii chirurgie snad už hrála úlohu ve zpracování vzpomínek na prof. O. Kukulku. Levit vzpomněl důstojně a objektivně stého výročí narození vídeňského chirurga Theodora Billrotha, třebaže ve vztahu tohoto velikána ve svém oboru k Eduardu Albertovi – který vedle něho reprezentoval neméně aktivně a věhlasně vrcholnou vídeňskou chirurgii druhé poloviny 19. století a musel být Levitovi už pro již zmíněné otcovo přátelství bližší než Billroth – bylo ledačco ne právě přátelského. (Billroth nebyl Čechům nakloněn a proti E. Albertovi prosazoval V. Czernyho.) Levit se zasloužil i o to, že dědictví práce jeho otce v Hořicích nebylo zapomenuto. Napsal životopis srbského chirurga Vladana Djordjeviče; popsal pozorování kolenního kloubu za 40 let po operaci, provedené jeho otcem pro tuberkulózu česky; věnoval oslavný článek sedmdesátinám primáře A. Fesla, který se stal čtvrtým nástupcem jeho otce v Hořicích, a konečně zhodnotil padesát let činnosti hořické nemocnice od jejího vzniku roku 1889 přes modernizaci až po současnou dobu, tj. pro Jana Levity osudný rok 1939. Souběžně s historickou prací k padesátému výročí hořické nemocnice vychází v roce 1939 obdivuhodná, obsáhlá a takřka monografická práce „Příspěvek k poranění srdce“, shrnující vyčerpávajícím způsobem tuto tematiku z hlediska předválečného stavu chirurgie. Tato Levitova práce téměř prorocky předbílá dobu a lze ji postavit k začátkům řešení zmíněné problematiky, které se uskutečnilo po dalších dvou až třech desetiletích.

Je těžké až nemožné dnes sestavit úplnou bibliografii Levitova životního díla. Do roku 1934 údajně zveřejnil 42 prací v češtině, němčině a francouzštině. Svězelné je hledání i v časopisech domácích – některé ročníky v knihovnách chybějí, některé nemají rejstříky, jiné nemají ani obsah. Tím horší je hledání v časopisech zahraničních, z nichž některé starší jsou dnes nedostupné. Často je úspěch závislý na náhodě. Za Levitova života nikdo neseřstavil soupis jeho prací, což bývá jinak zvykem při životních jubileích vysokoškolských učitelů. K jeho padesátinám vyšla krátká zpráva v časopise Praktický lékař.⁴ V Rozhledech v chirurgii byly Levitovy padesátiny připomenuty půlřádkovou notičkou.⁵ V Časopise lékařů českých, kde Levit nejvíce publikoval, není k této příležitosti ani slovo. K šedesátinám už nemohlo být v protektorátním tisku o Levitovi psáno. Roku 1945 vyšel v Rozhledech v chirurgii krátký, dosti neúplný nekrolog, snad z pera prof. A. Jiráska.⁶

V mladých letech se Janu Levitovi dostalo několika poct, kterých si jistě vážil. Byl čestným občanem města Hořic, čestným předsedou Kroužku rodáků a přítel města Hořic v Praze, čestným členem Svazu letců a Aeroklubu, dopisujícím členem Společnosti srbského lékařského družstva v Bělehradě, nositelem Čestného leteckého pilotního odznaku čs. armády ve zlatě, nositelem Řádu sv. Sávy II., III. a IV. třídy, Řádu Srbského červeného kříže Patriae et humanitati, důstojníkem řádu Palmy a nositelem medaile Františka Josefa I. za vzornou službu.

Roku 1939 byl nucen opustit své pracoviště v nemocnici „Na Bulovce“. Vztahovaly se na něho okupantské rasistické zákony, což bylo pro Levity zvláště tragické, protože prý nikdy nechtěl mít cokoli společného s židovskými zvyky a náboženstvím. Jeho děd byl židovského původu; shodou okolností si jeho otec Eugen Levit, který byl pokřtěn, žal za manželku pokřtěnou židovku, čímž Jan Levit, ač věřící až bigotní katolík, platil za žida v plném smyslu nesmyslných norimberských zákonů. Ve svém bytě v Žitné ulici č. 7 měl mnoho obrazů různě

ných církevních hodnostářů a po nuceném odchodu z Bulovky byl údajně i některými z nich podporován.

Z počátku jistě považoval své odloučení od chirurgie a vědecké práce jen za dočasné a snažil se udržet styk s bývalými spolupracovníky. Docházel ještě na vědecké schůze. V Časopise lékařů českých je referováno o Levitových přednáškách 20. března, 25. dubna a 6. června 1940, která byla asi poslední. I v těchto přednáškách hovořil Levit o práci svého oddělení – o léčení Buergerovy choroby, o kineplastických operacích atd. Pak Levit-vědec umlká.

Dne 20. června 1942 byl deportován transportem č. AAc-29 do terezínského ghetta.* Pobyť tam snášel velmi těžce, hlavně jej sužovala nedostatečná možnost izolovat se od jiných lidí. Trápil se, když zaznamenával neustálý úbytek na váze, a stále trpěl strachem z rakoviny. K tomu všemu byla u něho už dříve zjištěna cukrovka. Jako pacient nebyl při své cholerické povaze zvláště trpělivý a těžko snášel, nebylo-li stále respektováno, že je profesorem Karlovy university.

Podle sdělení rumburského primáře MUDr. E. Springera, který tehdy vedl chirurgické oddělení nemocnice v Terezíně, se podařilo poněkud ulehčit prof. Levitovi život v Terezíně přiznáním charakteru prominentní osoby, tak, jak jej měli přiznán někteří jiní univerzitní profesori. Byl jmenován konsiliářem nemocnice, práce na chirurgickém odd. se však účastnil už jen výjimečně, a ne vždy s úspěchem. Někdy si přáli někteří nemocní (nebo jejich příbuzní), aby je operoval prof. Levit. Nevydržel však už dlouho stát u operačního stolu. Při soupisů záložních důstojníků čs. armády se přihlásil stejně jako ostatní a klidně přijal zařazení do transportu, protože v něm viděl souvislost se svou důstojnickou hodností a snad i proto, že si myslel, že unikne podmínkám abnormálního života a prostředí, které považoval za nepřátelské a kterému se nemohl a nechtěl přizpůsobit.

Odjel dne 12. října 1944 pod číslem Equ-1348 transportem do Osvětimi. Přesné datum jeho smrti není známo. Zda je pravdivé tvrzení, že si dr. Mengele vybral nápadně velkou lebku Levitovu k preparaci, nelze pochopitelně ověřit.

Jan Levit svým vystupováním – hlavně při operacích – nebyl každému sympatický a málokoho si naklonil k srdečnému vztahu. Jeho výrazy byly nevybíravě hrubé, až urážející. Ještě za pobytu v Terezíně se stavěl k mladším spolupracovníkům a spolupracovnicím, např. studentkám medicíny, pracujícím jako sestry, stroze a drsně. Jeho svědomitost, starostlivost o nemocné a chirurgická zručnost, stejně jako jeho píle, byly obdivovány a oceňovány tak, že mu bylo odpouštěno mnohé, co by jinému sotva prošlo.

Dr. Blažka z Roudnice, který za první světové války pracoval jako internista s Levitem v Terezíně,** vzpomínal, jak ve třicátých letech, kdy Levit vládl neomezeně a příkře „Bulovkou“, se s ním jednou setkal před vánocemi v Praze na Václavském náměstí u klenotníka Tvrdíka. Prof. Levit měl před sebou řadu dámských náramkových hodinek, dlouho je přebíral a pak si jich nechal asi dvacet zabalit. Na Blažkův údiv, k čemu potřebuje tolik dámských hodinek, odpověděl: „Ale to je pro sestry. Když těm potvorám celý rok nadávám, tak si je aspoň na vánoce musím udobřit.“ Snad tento výrok alespoň částečně trochu charakterizuje citové pozadí jeho těžko proniknutelné masky.

*) Děd Jana Levita ošetřoval v roce 1866 jednoho z předků německého generála, sloužícího za fašistické okupace v Praze. Tato skutečnost, kterou se německé úřady dozvěděly, byla pravděpodobně (podle informací primáře MUDr. Zdeňka Lehrause z Tanvaldu) příčinou toho, že prof. Levit byl internován teprve po lidické tragédii a ne již dříve. – Prof. Levit nebyl ženatý a nemá potomky.

**) MUDr. Antonín Blažka (1872–1942), internista a praktický lékař. Po odborné přípravě u prof. Maixnera v Praze a také u prof. Brugsche a prof. Caspera v Berlíně pracoval v Trhové Kamenici, Benešově, Doksaněch a za I. světové války v Hranicích, Mostě a Terezíně. V roce 1941 byl v Roudnici zatčen gestapem a vězněn v Kladně a Terezíně. Zemřel v Osvětimi dne 20. února 1942. (Informace jsou od jeho syna MUDr. Radima Blažky z Roudnice.)

Záslušnost jeho chirurgické práce je však jistě dostatečným důvodem ke vzpomínce. Neboť pamětníci odcházejí do nenávratna, někteří si nevzpomínají, někteří na onu dobu ani vzpomínat nechťejí. Tyto řádky mají připomenout památku českého chirurga Jana Levita. Aby z jeho života a díla zbylo víc, než jen jméno, vyryté do černé žuly na hrobě jeho rodičů na hořickém hřbitově a pamětní deska, která zdobí jeho rodný dům na náměstí v Hořicích se slovy, výstižně shrnujícími jeho lidské vlastnosti:

„Genius s duší dítěte, hlasem Peruna, dobrotou anděla.“

POZNÁMKY

- 1 Kryl M.: Tereziňský epilóg atentátu v Sarajevu. Tereziňské listy č. 7/1977.
- 2 Levit J.: Několik listů z domácího odboje: Vzpomínky lékaře. Sborník vydaný Dr. V. Tomsou, Praha 1928, str. 41–46.
- 3 Navrátil M.: Almanach českých lékařů, Praha 1913, str. 174.
- 4 Praktický lékař 14, 1934, str. 373. (Redakční článek k 50. narozeninám J. Levita.)
- 5 Rozhledy v chirurgii a gynaekologii, 13, 1934, str. 93.
- 6 Rozhledy v chirurgii a gynaekologii, 24, 1945, str. 289 (Nekrolog).
- 7 Wondrák E.: Vzpomínka na chirurga Jana Levita (1884–1944), Časopis lékařů českých 113, 1974, str. 903–904.

Dostupné vědecké práce Jana Levita

- 1 „Dva vzácné případy torze omenta“, Čas. lék. českých 50, 1911, str. 1007 ad.
- 2 „Nová metoda krytí defektů tracheálních volnou plastikou z fascia lata femoru“, Čas. lék. čes. 50, 1911, str. 1297 ad.
- 3 „Výsledky docílené léčením karbunklů excizí“, Čas. lék. čes. 51, 1912, str. 535 ad. (6. pokračování)
- 4 „Vzácný případ solitárního leiomyomu vzniklého z musculi arectores pili“, Čas. lék. čes. 51, 1912, str. 961.
- 5 „Příspěvek k vzácným kýlám“, Čas. lék. čes. 51, 1912, str. 1597 (2. pokračování) a 52, 1913, str. 1387 (9. pokračování).
- 6 „Zkušenosti o infekci ran ve válce v Srbsku“, Sjezd čs. přírodozp. a lékařů, 1914.
- 7 „Nová metoda krytí defektů močové trubice“, Čas. lék. čes. 58, 1919, str. 741.
- 8 „Příspěvek k odstranění cizích těles z kostí“, Čas. lék. čes. 58, 1919, str. 855.
- 9 „O volné plastice předstěrové“, Čas. lék. čes. 58, 1919, str. 957 (3. pokr.).
- 10 „Příspěvek k léčení následků poranění lícního čívu“, Čas. lék. čes. 59, 1920, str. 157.
- 11 „Léčení paklobů“, Rozhl. chir. gyn. 1922.
- 12 „O výsledcích výkonů pro výdutí tepenné“, Rozhl. chir. gyn. 1922.
- 13 „O tutococainu“, Prakt. lék. 4, 1924, str. 372.
- 14 „O furunklech v obličejí“, Prakt. lék. 5, 1925, str. 417.
- 15 „Prof. Dr. O. Kukula“, Prager Presse 13. VIII. 1925, str. 4.
- 16 „O střelných poraněních kloubů s historií Chlumského rzotku“, Rozhl. chir. gyn. 1927.
- 17 „O periarteriální sympatektomií“, Rozhl. chir. gyn. 1927.
- 18 „O léčení hnisavých afekcí Besredkovým antivirem“, Čas. lék. čes. 65, 1927, str. 1837 (2. pokrač.).
- 19 „O posunech zástřelů zejména v soustavě cévní“, Čas. lék. čes. 67, 1928, str. 1101 (3. pokračování).

- 20 „Léčení hnisavých ran“, Věstník VI. sjezdu čl. přírodozpytců a lékařů 1928.
- 21 „K stoletému jubileu Billrothovu“, Prakt. lékař 9, 1929, str. 273.
- 22 „Zdokonalení místního znecitlivění percainem“, Prakt. lékař. 10, 1930, str. 49.
- 23 „Vladan Djordjevič“, Čas. lék. čes. 69, 1930, str. 1732.
- 24 „Úplné odstranění češky pro kostižer“, Čas. lék. čes. 69, 1930, str. 777.
- 25 „O stlačení cest žlučových mizními uzlinami vazů dvanáctníkojaterního“, Čas. lék. čes. 72, 1933, str. 1470 ad.
- 26 „O nepřímých zlomeninách kosti pažní a úrazech ruky“, Rozhl. chir. gyn. 1934.
- 27 „Příspěvek k otázce benigních nádorů žlučníku“, Čas. lék. čes. 74, 1935, str. 1425 (s V. Jedličkou)
- 28 „Enterokokková peritonitis vzniklá pravděpodobně ze zhnisaného hemangiomu jejunu“, Čas. lék. čes. 75, 1936, str. 1673.
- 29 „Příspěvek k léčení městků“, Čas. lék. čes. 76, 1937, str. 1909.
- 30 „Prim. Dr. A. Fesla dožil se sedmdesátky“, Čas. lék. čes. 77, 1938, str. 778.
- 31 „Padesát let hořické nemocnice“, Čas. lék. čes. 78, 1939, str. 89.
- 32 „Příspěvek k poranění srdce“, Čas. lék. čes. 78, 1939, str. 1345.

N o v é s v ě d e c t v í

o

O s v ě t i m í

M I R O S L A V K R Y L

Neoddělitelnou součástí studia dějin terezínských koncentračních táborů je zkoumání zpráv, které do Terezína pronikly z „vnějšího světa“, od něhož chtěli nacisté vězně co nejvíce izolovat. Zvláště významné místo zaujímá otázka, zda do terezínského koncentračního tábora pro židovské občany, tzv. ghetta, pronikly informace o masovém vraždění vězňů, kteří byli z „ghetta“ deportováni „na východ“, to znamená do vyhlazovacích a koncentračních táborů a míst hromadných poprav na okupovaném území Polska a západní části SSSR. Dosavadní prameny a literatura ukazují, že některé víceméně zašifrované zprávy, jež měly varovat před transporty z Terezína (nebo alespoň naznačit nebezpečí), přišly do Terezína již během léta roku 1942.¹

H. G. Adler, autor dosud nepřekonané historické monografie o terezínském „ghettu“, soudí, že zprávy o skutečných poměrech ve vyhlazovacím táboře „Osvětim II - Brzezinka“ („KL Auschwitz II - Birkenau“), kam od konce října r. 1942 směřovaly všechny transporty s terezínskými vězni, pronikly do „ghetta“ v únoru r. 1943. Tentýž autor napsal, že v letech 1943–44 se zprávy o masovém vraždění židů v Osvětimi dozvěděli další vězňové v Terezíně (jednotlivci i skupiny), mezi nimi i členové Rady starších (tj. čelní funkcionáři tzv. samosprávy ghetta). Prý již od roku 1941 znal informace o vraždění a usmrcování plynem v automobilech („dušegubkách“) berlínský rabin a filozof dr. Leo Baeck, jenž byl do Terezína deportován v roce 1943 a od listopadu 1944 se stal členem Rady starších.¹¹

Dosud bylo možno konstatovat, že proniknutí zpráv o vraždění v plynových komorách v Osvětimi na československé území je spjato s existencí tzv. českého rodinného tábora v Brzezině. Tento zvláštní osvětímský táborový úsek vznikl na základě deportací terezínských vězňů. Hromadné transporty, vypravené 6. září a 15. a 18. prosince 1943, byly maskovány jako převoz do „pracovního tábora Birkenau“. Vězňové – byli to muži, ženy a děti v celkovém počtu 10 014 osob – nebyli podrobeni selekci. (U jiných transportů byli ihned po příjezdu do Osvětimi odděleni ti, kteří byli vybráni na otrockou práci, a ostatní zahubeni v plynových komorách. Všichni byli odvedeni do oddělení s označením B II b. Rodiny byly ponechány pohromadě a i v dalších směrech bylo postavení „terezínských“ odlišné od ostatních vězňů. Většinou nechodili na práci mimo tábor B II b a nebyli vystaveni soustavnému teroru a decimujícímu režimu; samosprávu „rodinného tábora“ tvořili – s výjimkou „lagerältestera“, jímž byl německý kriminální zločinec Böhm, – vězňové z Terezína. Čas od času směli tito vězňové spát, dostávat korespondenci a balíčky s potravinami. Také do Terezína došly jejich „legální“ poštovní listky s cenzurovaným obsahem a zpáteční adresou „Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun“. Přesto hladu a útrapám podlehl v tomto táboře od září 1943 do března 1944 1178 vězňů.

Osvětímské odbojové skupiny zjistily, že v táborové evidenci jsou spisy o terezínských

transportech z 6. září 1943 označeny dodatkem „SB“ (Sonderbehandlung = zvláštní zacházení, tj. smrt) a „šestiměsíční karanténa“. Začátkem března 1944 měla tato „karanténa“ vypršet. Terezínští byli varováni a vybidnuti ke vzpouře, k níž se měla připojit i tzv. zvláštní komanda, tj. vězňové, kteří museli obsluhovat plynové komory (vyklízovat mrtvolky po zaplynování) a křemáční pece. (Čas od času byli tito vězňové povražďeni, aby tak zmizeli svědkové těchto údělých zločinů.) Vzpoura se měla stát signálem k všeobecnému povstání v celém březinském táboře. Nakonec se však nacistům podařilo podvodnými sliby o převozu do jiného tábora ve Slezsku terezínské vězně bez odporu převést do jiného oddělení tábora (tím byli odtrženi od spoluvězňů z prosincových transportů) a odtud do plynových komor. K hromadné vraždě, při níž zahynuli, až na malé výjimky, všichni terezínští, deportovaní do Osvětimi 6. září 1943, došlo v noci z 8. na 9. března 1944. Přesný počet obětí není znám, bylo to však nesporně nejméně 3700 vězňů, mužů, žen a dětí. V „rodinném táboře“ nyní zůstali vězňové z prosincových transportů, k nimž byly připojeny tisícové skupiny, deportované z Terezína 15., 16. a 18. května 1944 (celkem 7503 vězňů). V červenci 1944 měla skončit i jejich „karanténa“. V té době byl tzv. český rodinný tábor zrušen. Nacisté tentokrát nesáhli k hromadné vraždě všech, protože potřebovali pracovní síly na otrockou práci ve válečném hospodářství. Při selekci vybrali kolem 2000 „praceschopných“ (přesný počet nebude už asi nikdy možno zjistit) mužů a žen a odeslali je do jiných koncentračních táborů a pracovních komand. Ostatní – nemocné, staré, děti a matky, které se od nich nechtěly odloučit – povražďili v polovině července 1944 v plynových komorách.^{III}

Dnes jsou tyto hrozné události – díky prozkoumání dochovaných nacistických úředních pramenů i zpráv pamětníků, kteří přežili fašistické běsnění – do značné míry objasněny. Mají na tom zásluhu také ti stateční jednotlivci, kteří se – právě po katastrofě v březnu roku 1944 – rozhodli z Březinky uprchnout, vydat svědectví a pokusit se tak zabránit dalším nacistickým barbarickým zločinům.

Z vyhlazovacího tábora Birkenau uprchli 7. dubna 1944 dva slovenští židovští vězni, Alfred Wetzler a Rudolf Rosenberg-Vrba. Jejich útěk se uskutečnil po rozsáhlých přípravách a na přímý pokyn ilegálních odbojových organizací, s plným vědomím rizika, které tím na sebe jejich spoluvězni vzali. Cílem bylo za každou cenu podat zprávy o tom, co se skutečně v Birkenau děje. Informace se měly dostat k vládám států protihitlerovské koalice se žádostí o pomoc při odvrácení dalšího vraždění (návrhy na bombardování osvětimských krematorií a příjezdové rampy). Oba uprchlíci se 21. dubna šťastně dostali na Slovensko. V červnu jim odbojové organizace opatřily falešné dokumenty, s nimiž se mohli volněji pohybovat. O hrůzách Osvětimi informovali papežského nuncia na Slovensku, jemuž předali obsáhlou písemnou zprávu, plány tábora, krematorií s plynovými komorami, železniční vlečky a rampy v Birkenau. V témže roce byla jejich zpráva publikována ve Švýcarsku a USA. Důležitou součástí relace bylo podrobné vylíčení hromadné vraždy, spáchané na věznicích „českého rodinného tábora“ v březnu 1944.^{IV}

Právě tato hrůzná událost vyburcovala i dalšího odvážlivce, českého vězně Vítězslava Lederera, který byl do Osvětimi deportován z terezínského „ghetta“ 18. prosince 1943. Dnes již zesnulý V. Lederer byl účastníkem českého protifašistického odboje na Plzeňsku; v roce 1939 byl gestapem zatčen a vězněn. Dne 17. ledna 1942 byl jako „židovský míšenec“ deportován do „ghetta“ Terezín. Po 8. březnu 1944 se rozhodl uskutečnit plán útěku; chtěl si nejen zachránit život, ale především varovat vězně v terezínském „ghettu“ před transporty a vybidnout je k odporu proti nim. Dne 5. dubna 1944, tedy dva dny před Wetzlerem a Rosenbergem, uprchl z Birkenau společně s poddůstojníkem SS Viktorom Pestekem z osvětimské posádky. (Tento rumunský Němec z Banátu, přidělený do Osvětimi po zranění na východní frontě, opatřil Ledererovi esesácký stejnokroj.) V archivu Státního muzea v Osvětimi jsou uloženy dva telegramy, kterými bylo v celé „říši“ vyhlášeno pátrání po obou uprchlících. Je rovněž doloženo – i když jen na základě výpovědí pamětníků a vlastního poválečného svědectví – že v době od dubna do června navštívil Lederer tajně terezínský tábor. (V této době se spolu s Pestekem skrýval na různých místech v Čechách, převážně v Plzni

a okolí, kde uprchlíkům pomáhaly tamní odbojové skupiny a jednotlivci.) V Terezíně se setkal s některými z bývalých spoluvězňů, jimž sdělil zprávy o zverstvech nacistů v Osvětimi a zavraždění terezínských vězňů, deportovaných v září 1943. Zdá se velmi pravděpodobně, že se právě Lederer rovněž tajně setkal s berlínským rabinem dr. L. Baeckem; ten totiž ve svých poválečných pamětech hovoří o tajemném českém vězni, uprchlém z Osvětimi, jenž ho vyhledal v Terezíně a zde mu podal informace o vraždění v plynových komorách.^{VI}

Pokud jde o dochované písemné autentické zprávy (motáky nebo ilegální dopisy) z Osvětimi, jež by informovaly některé terezínské vězně o skutečném osudu deportovaných, nebyl dosud znám žádný pramen, jenž by takové zprávy fixoval. Byly sice vysloveny hypotézy nebo informace o ilegálně poslaných listcích a motácích, nebyly však prokázány.^{VII}

V listopadu 1976 se podařilo pracovníci Památníku Terezín dr. J. Jarošové získat při sběru vzpomínek bývalých terezínských vězňů v Příbrami originály dvou „ilegálních“ dopisů, jež z Osvětimi propašoval někdejší terezínský a osvětimský vězeň. Autor, soudruh Rudolf Gibián (narozený 1. 9. 1913), který je tajemníkem okresního výboru Českého svazu protifašistických bojovníků v Příbrami, je daroval Památníku Terezín. (Jsou uloženy v archivu, ve sbírce „Ghetto Terezín“, pod č. 87/1071. Dr. Jarošová zapsala a zpracovala záznam vzpomínkového rozhovoru se s. Gibiánem (jeho autorizované znění je uloženo v archivu pod č. 1633 ve sbírce vzpomínek).

Rudolf Gibián byl na základě zločinných norimberských zákonů deportován do terezínského „ghetta“ (transportem z pražského shromaždiště dne 4. 9. 1942). Dne 29. ledna 1943 odjel transportem s označením „Ct“-č. 998 do Osvětimi. Při selekci byl zařazen mezi „práceschopné“. Postupně prošel oběma osvětimskými tábory (tzv. kmenovým táborem „Auschwitz I“ i „II - Birkenau“). V červnu 1944 byl násilím zařazen do vězeňského komanda v Březince, které muselo pracovat přímo na rampě u železniční vlečky, po které přijížděly transporty (při vynášení a třídění zavazadel uloupených vězňům). Navázal spojení s ilegální skupinou osvětimských vězňů, pro niž shromažďoval osobní průkazy vězňů odvedených na smrt. Sám odeslal z Osvětimi několik ilegálních dopisů, a to prostřednictvím českých, totálně nasazených dělníků, kteří pracovali přímo v táboře a s nimiž se mu podařilo navázat spojení.

S. Gibián byl v listopadu 1944 odvezen do Německa a prošel několika koncentračními tábory. Nakonec se dostal do Buchenwaldu. Na „pochodu smrti“ byl 13. dubna 1945 osvobozen spojeneckými voják.

Motáky, které Rudolf Gibián daroval Památníku Terezín a které jako jediný doklad své tajné korespondence dosud uchovával, byly určeny jeho bratru Richardovi (je v nich uváděn hypokoristikem „Rida“) a měly varovat jej i jeho matku, jakož i další vězně v Terezíně před transportem do Osvětimi. Byly provedeny civilními českými dělníky do protektorátu. Ze Slaného byly poštou odeslány Marii a Ottovi Müllerovým do Příbrami (bydliště rodiny Gibiánových před deportací). Rodina Müllerova zprostředkovávala zaslání balíčků s jídlem, ošacením a léky s. Gibiánovi do Osvětimi a přijímala jeho legální korespondenci, kterou Rud. Gibián odesílal pod jménem „árijského“ spoluvězně. (Židovští vězňové – s výjimkou tzv. českého rodinného tábora – měli zásadně zakázáno psát.) Müllerovi zaslali nebo předali (zapůjčili) motáky spolehlivým českým četníkům v Terezíně (šlo o bratry Jaroslava Příbyla a Karla Příbyla z Hořovic, kteří i v jiných případech pomáhali terezínským vězňům). Jejich prostřednictvím se autentické znění motáků, popřípadě opis nebo výtah z obsahu, dostalo až k Richardu Gibiánovi a matce obou bratrů. Přes varování a výzvu k útěku z „ghetta“, jež je obsažena v motáku z 18. 8. 1944, však oba nastoupili do transportu, jenž byl 16. října odeslán do Osvětimi. V Birkenau se s nimi setkal Rudolf, který se marně pokusil matku zachránit. Při selekcích byla sice převedena na stranu „práceschopných“, avšak krátce poté zavražděna. Richard prošel selekcí a byl po krátké době odeslán na otrockou práci do jiných koncentračních táborů, kde zahynul za neznámých okolností. V rozhovoru s bratrem v Osvětimi potvrdil, že oba motáky z Osvětimi v Terezíně četl, že podobných zpráv přišlo tehdy do Terezína víc; nikdo z vězňů „ghetta“ však nemohl uvěřit, že by mohlo existovat něco tak strašného.

A tak osud těchto zpráv byl podobný ohlasu, který vzbudily Ledererovy i Wetzlerovy-Rosenbergovy informace. Nejen věznění lidé v Terezíně, ale i kdekoliv jinde – na Slovensku, v Čechách, ale i ve Švýcarsku a zemích, které byly mimo dosah nacistické moci – nevěřili, pochybovali a pokládali je za nadsázku. V Terezíně takové zprávy ovšem braly veškerou naději, a proto jednotlivci nebo malé skupinky informovaných z obav před znásobením duševního utrpení spoluvězňů si tyto zprávy nechávali pro sebe. Vždy, když trvala delší přestávka mezi deportacemi z „ghetta“, doufali, že k novým transportům už nedojde nebo že nacisté už nebudou mít čas pokračovat ve svém strašném díle. Stejně reagovaly i ilegální odbojové skupiny v táboře, kterým se – podle dosud známých pramenů – rovněž nepodařilo získávat zprávy o osudu transportů z Terezína. Jestliže bude dokázáno, že vedení samosprávy „ghetta“ znalo pravdivé informace o osudu transportů – a zdá se, že tomu tak bylo –, pak budou historikové muset znova zkoumat otázku odpovědnosti jejich členů za osud terezínských vězňů. Podle některých pramenů „Rada starších“ takové zprávy potlačovala a hrozila pronásledováním každému, kdo by byl „poplašné pověsti“ šířil. Nakonec selhali i členové někdejší terezínské samosprávy L. Janowitz a A. Hirsch v „rodinném táboře“ v Birkenau na začátku března 1944. Zejména na Hirsche, jak uvádí velmi přesná Wetzlerova-Rosenbergova relace, spoléhaly odbojové skupiny osvětimských vězňů jako na osobu, jež měla v „českém“ táboře očividně největší důvěru. Hirsch mohl zorganizovat a podnítit vzpouru, která v dané chvíli byla jediným východiskem. Avšak on i L. Janowitz se nechali oklamat nacistickými sliby; když Hirsch poznal svůj omyl, spáchal sebevraždu; Janowitz skončil v noci z 8. na 9. března 1944 v plynových komorách spolu s ostatními tisíci vězni „rodinného tábora“.^{VIII}

Tajný dopis Rudolfa Gibiána, datovaný 25. 2. 1944, vznikl v Osvětimi I. Tvoří jej 2 listy popisného papíru o rozměrech 21×14,7 cm, popsané inkoustovou tužkou po obou stranách. Papír jen mírně zežloutl, písmo je zřetelné a velmi dobře čitelné. Druhý dopis z Osvětimi II, datovaný 18. 8. 1944, je psán inkoustovou tužkou po obou stranách lístku z trhacího bloku o rozměrech 15,3×9,7 cm. Písmo je zřetelné, avšak v místech, kde byl papír (rovněž mírně zežloutlý) několikrát překládán, porušené. (Přesto se podařilo celý text bezpečně rozluštit.)

Text motáků publikujeme v úplném a autentickém znění podle běžných zásad pro citaci pramenů. V autorově textu jsme provedli jen několik drobných mluvnických oprav v adjektivních a zájmených tvarech, jež jsme pokládali za nezbytné. Znění obou dopisů jsme převedli na současnou pravopisnou normu, včetně oprav a doplnění interpunkce. Veškerá doplnění zkrácených slov a zkratek, jakož i vysvětlivky, jež jsme vložili přímo do textu, uvozujeme hranatými závorkami. Stejným způsobem jsme označili doplnění vykřičníků ve zvolacích a výrazně rozkazovacích větách, a to analogicky s případy, kdy tak autor učinil sám.

Většinu vysvětlivek a doplňujících poznámek k textu obou pramenů jsme označili arabskými číslicemi (a odlišili je tak od odkazů k úvodní stati). Opírali jsme se v nich o obsáhlý dopis s. Gibiána z 27. 12. 1976, jímž autor s nevšední ochotou a trpělivostí zodpověděl veškeré doplňující dotazy dr. J. Jarošové. Jemu patří především náš dík za to, že můžeme tento unikátní pramen uchovávat a poprvé zveřejnit.

25. 11. [19]44

Drazí! Předem Vám všem zasílám mnoho pozdravů a vzpomínek. Dopis, prosím, ihned předejte Ottovi [Müllerovi], kterému píše a jemuž je určen. Otto, prosím, dopis po přečtení ihned znič! Otto, žiji ještě a díky Bohu a Tobě jsem zdravý a pilně pracuji teď coby truhlář [tj. v dílnách v táboře Osvětim I – pozn. M. K.]. Vše, co posíláte, vždy v pořádku dostávám. Tisícere díky a prosím, obstaraj si protihodnotu v Horymíru¹, ten snad nezklame. Prosím, podporujte mě dále a pište na balíku i mé číslo [vězeňské číslo v Osvětimi, s. Gibián měl č. 98 173 – pozn. M. K.]. Je to ono telefonní Rudovo číslo udané Vám strýcem Bohumilem², jehož některý z dopisů mi pro zajímavost pošlete k nahlédnutí. Nevím, bude-li

Vám moci dále psáti. Snad odcestuje i s Marešem za Hassmanem³. Balíky ale na mě pošlejte dále drahou a pište rovnou stanicí určené Au[schwitz], nepište vůbec Birk[enau]. Rídovo děvče⁴ je v B[ir]kenau], nic nedělá [tj. není nasazena na práci – pozn. M. K.] a vede se jí obstojně. Sdělte Rídovi, že i ona si přeje, aby sem nejezdil, a ani její rodiče. Nevydrželi by to tu dlouho. Nás sem přijelo 1000 a je nás sedm⁵. Teď je to již lepší. Rída ať se snaží svou matku chránit, aby sem nemusela. Jinak ať jede s sebou a shání se ihned po mně. Já jsem v Au[schwitz] ve společném lágru s árijci, Čechy, Poláky, Rusy, Ukrajinci, Němci a Francouzi. Neárijci [tj. židovští vězni – pozn. M. K.] jsou z Čech, Německa, Norska, Belgie, Holandska, Polska, Jugoslávie, Itálie, Řecka, Slovenska. Přestože pilně děláme, máme jen slabou naději na přežití. Dokud člověk pracuje a dobře vypadá, je dobře, jak zeslábné – pryč s ním[!] ⁶ Dopis tento mi ihned potvrďte a pište, jako dosud, často! Napište tetě Rídova děvčete[:] K. Novotná, Praha III, Mělnická 9, že Gerta balík obdržela a prosí o další, hlavně chléb a mazadla, jako margarín, sádlo, džem atd. Těž nějaké sladidlo. Adresa do Birk[enau]. Její bratr též žije. Nad ztrátou Rídova otce⁷ velmi truchlím. Nechtě přiveze domů aspoň matku. Ilka, Erna a všichni ostatní asi následovali Herrmanna [tj. byli zahubeni, dále viz pozn. č. 8 – M. K.], strašné, což[!],⁸ Žijeme ze dne na den ve velké nejistotě, ale v pevné víře a naději na shledání s Vámi. Za vše děkuji hlavně Máňě⁹, velmi se pro mě obětuje. Snad dá Bůh, že Vám to oplatím. Pozdravujte děti. Dejte pozor, co se děje ve mlýně.¹⁰ Starejte se o Rídu! To hlavní jsem napsal. Mám teď hrozně málo času, vše se děje narychlo a s hrozným rizikem. Beďa je zdrav¹¹ a ať mu hodně posílají, to ho může udržet. Já vypadám dobře. Jinak zprávy od strýce Bohumila¹² niče! Balíky dále číslujte. Poslední byl 11. Rídův bratranec Fricek žije, jeho žena Máňa z Pardubic ne. Poměry jsou nyní posledního 1/2 roku lepší, loni strašné.¹³ Prosím, pošlete „Desitin“ z lékárny, ale neuvádějte v seznamu. Seženete-li dobré, silné ponožky, též. O ty je tu bída, jinak je tu vše k sehnání, ovšem za materiální protihodnotu. Poproste pí. Pokornou¹⁴ o něco pro mě. Jakmile by měl Rída odjet, ihned mě uvědomte! Raději ale ať nejezdí! O jeho „snoubenku“ se starám, jak můžu, napište mu to! Denně na Vás vzpomínám a myslím a modlím se za Vás. Mě má Bůh rád, proto mě nechal naživu a doufám, že mi dopřeje to vše přežít. Otto, vyvaruj se jakýchkoliv přehmatů, aby nebyl důvod Tě zavřít!! Co je s Weinerem?¹⁵ Co s bratry a manželem Maří?¹⁶ Vše, co tu piší, si zapamatujte, ale nesdělujte dále! Snad se podaří ještě Vám napsati neoficiálně. Pište na mě (Birk[enau] bez čísla) také občas, aby to nebylo nápadné. Jinak balíky na Auš[witz], s těmi se lepší zachází. Žije Pindův otec?¹⁷ Altstenrat z Ter[ezí]na] je tu zavřený, ti to asi nepřežijí.¹⁸ Herrmann zemřel přirozenou smrtí¹⁹ na průjem, 90 0/0 ostatních nepřírozeně. Lépe se o tom nezmiňovat, je to hrozné. Pište o domově hodně[!] Ponožky snad bude mítí Zajíčková, či u Barkusů.²⁰ Možno-li, pošlete žiletky. Tedy hlavně ihned Rídovi vše napište a event[uální] jeho zprávu mi pošlete. Dopisy a stopy po mně niče. Noviny atd. tu máme. Možno-li, pošlete občas rodokaps! Milióny díky a pozdravů a políbení svému zachránci života Ottovi, Máňě a celé rodině posílám touto cestou a věřte je od srdce. Díky[!] Díky[!] Díky[!]

18. 8. [19]44

Drazí! Přestože jsem Vám několikrát psal, nedostávám od Vás od té doby, co je m[ůj] Otta v Praze²¹, žádné zprávy, ačkoliv balíky dochází v pořádku a děkuji za ně. Část potravin dochází plesnivá, i chleba. Jsme totiž v Birk[enau] a ne v Au[schwitz], a sice již 2 měsíce. Sem trvá doprava déle a je tu všechno mnohem horší. Byl jsem ale pohromadě s Gertí²² a ostatními Tereziňáky, pokud ještě žili.²³ Před několika dny se celý tábor zlikvidoval a zbylo tu 100 mladých hochů od 12–16 let. Jinak mladí hoši odjeli do Porúří, mladá děvčata do Hamburku a matky s dětmi a starí za Herrmanem, ovšem násilně.²⁴ Taktéž nežije více Sláva Pollak, Otta Singer, Věra Bendová, Sternovi kromě Karlíka, o kterého se starám,²⁵ Fürtle z Kr[ásné] Hory²⁶ a deset tisíc jiných. I naše pozice je velmi nejistá, mám i o nás, kteří dosud žijeme, vážné obavy. Ale ve snaze udržet naživu aspoň jednoho z nás

žádám Vás, abyste Řídovi ihned, bezodkladně nějakým způsobem sdělili následující!! Gerti odtud odjela. Již nikdy více ji asi neuvidí.²⁷ Bude-li muset Řídova matka jeti pryč [tzn. transportem z Terezína – pozn. M. K.], tedy sem ať on nejedí s sebou na žádný pád, já se tu o ni postarám sám. Kdo přijede sem, je z 98 % odsouzen k zániku. Od toho chci Řídu ochránit, a proto ať ihned po matčině odjezdu, dojde-li k tomu vůbec, uteče do Prahy a nechť tam žije načerno, ovšem opatrně. Důležité je, že není obřezán, buď to jeho hlavní legitimací[!] Toto je můj rozkaz, který splňte lask[avě] Vy i on [v orig. podtrženo – pozn. M. K.]. Řídovi to sdělte nejlépe na adr[esu:] Karel Příbyl, čt. [četnický] stráž[mistr] v Ter [ezině]. Pište to otevřeně a nic se nebojte[!]. Jde o jeho život[!] Dobré by bylo, kdybyste tam poslali posla. Ať to stojí cokoliv[!] Třeba na úkor mých balíků!! Rád se jich zřeknu. Toto ať Řída poradí též jeho mladým a odvážným kolegům!!²⁸ Poslechněte mě a učiňte, co žádám[!] Vim více než Vy a chci Řídu zachránit. Snad se mu to povede.

Balíky na mě pošlete opět na adr[esu] Birkenau jako dříve. U řed[itele] Pavlíčka zařídte posílání balíků na Karlíka Sternů a ten ať uvědomí Macha v Březnici.²⁹ Karlík se narodil 2. 9. [19]28.³⁰ Jinak adr[esa] jak na mě. Za poslední 2 měs[íce] sem přijelo 150 tis[íc] maď[arských] židů a ihned jeli za Her[rmannem] [tj. byli zahubeni v plynu – pozn. M. K.], též má teta z Maď[arska]. Adovi ať posílá Reiniš!³¹ Vám všem, m[é] mámě, Ottovi i dětem přeji hodně štěstí, děkuji a doufám, že zařídíte vše potřebné, aby Řída žil. Děkuji, zdravím všechny, i m[ou] Maří,³² které děkuji též za balíky, a prosím, pište na adr[esu] Birk[enau]!!!

Marie Müllerová, Příbram 109/III.

ODKAZY NA PRAMENY A LITERATURU. POZNÁMKY A VYSVĚTLIVKY

K úvodnímu textu

- I K. Lagus – J. Polák. Město za mřížemi, Praha 1964, str. 246–247.
 II H. G. Alder. Theresienstadt 1941–1945, Tübingen 1960, 2. vyd., str. 155–156.
 III K. Lagus – J. Polák. Město za mřížemi, str. 320–324.
 IV H. G. Alder. Theresienstadt 1941–1945, str. 56–57; J. Láník: Co Dante neviděl, Praha 1966, str. 122 a další.
 V Fotokopie: fotoarchív Památníku Terezín, č. D–407.
 VI Ledererovo ústní svědectví o všech těchto událostech zaznamenal Zdeněk Štěpánek z Prahy, který svůj rukopis dokončil roku 1959. Elaborát o 211 strojpis. stranách, zpracovaný v poněkud beletrizované podobě „literatury faktu“, získal v roce 1972 Památník Terezín. V témže roce jej autor (bylo to již po smrti V. Lederera) opatřil cennými vysvětlivkami a komentářem, v němž kriticky zhodnotil věrohodnost jednotlivých partií obsáhlého Ledererova líčení. Pracovníkům Památníku se v dalších letech podařilo získat i některé další výpovědi k Ledererovu pobytu v Čechách roku 1944 a tyto prameny jsme pak mohli konfrontovat. – Pro úplnost dodejme, že Viktor Pestek se v červnu 1944 pokusil o návrat do Birkenau; měl v úmyslu – s použitím falešných dokladů – odvézt z tábora k údajnému výsledku na pražské gestapo jednu z židovských vězeňkyň z „rodinného tábora“ a tím ji zachránit. Byl však zatčen a za neznámých okolností (nikoho ze svých podporovatelů v Čechách neprozradil) umučen. – Ještě dnes zůstává řada míst ve Štěpánkově-Ledererově vyprávění neobjasněných; přesto jde o prvotní pramen, který teprve čeká na podrobné zhodnocení. – Viz: Archiv Památníku Terezín, sbírka vzpomínek, č. 688, zejm. str. 2–4, kapitola 32, str. 113–116 a kap. 33. Dále viz zeejména vzpom. č. 1039.
 Z paměti dr. L. Baecka cituje H. G. Adler (Theresienstadt 1941–1945, str. 155–156) a pasáž o českém vězni, jenž uprchl z Osvětimi a v Terezíně vyhledal autora zmíněných memoárů, parafrázuje K. Lagus a J. Polák (Město za mřížemi, str. 248).
 VII Platí to zejména o tvrzeních H. G. Adlera o ilegálních dopisech z Osvětimi, které byly údajně doručeny do Terezína. Autor zvláště zdůrazňuje údajný ilegální dopis z Birkenau, který měl napsat někdejší vysoký funkcionář terezínské samosprávy (vedoucí jejího „ústředního sekretariátu“) Leo Janowitz. Ten byl zatčen esesáckou komandanturou začátkem září a 6. září 1943 z trestu zařazen do jednoho ze dvou obrovských transportů, jež byly toho dne odeslány do „rodinného tábora“ v Osvětimi. Adlerem podaný nepřímý dů-

kaz o Janowitzově ilegální zprávě (s nešťastnou tiskovou chybou v odkazu) však neobstojí při kritickém zkoumání. – Viz: H. G. Adler: Theresienstadt 1941–1945, str. 155, 821 (index 264a, na str. 155 chybně uvedený jako 284).

VIII Tamtéž, str. 56.

K textu motáků Rud. Gibiána

- 1 Hotel v Příbrami (jmenuje se tak dosud), u jehož tehdejšího majitele si s. Gibián uschoval před deportací do Terezína některé cennější věci.
- 2 Zašifrovaný vzkaz, který ukazuje promyšlenou konspiraci tajné korespondence, jež byla vždy pro vězně spojena se strašným rizikem. Ruda=autor motáku, Bohumil=Bohumil Miňovský, „árijský“ spoluvězeň Rud. Gibiána, pod jehož jménem psal legální dopisy. Jejich zpětná zásilka měla potvrdit, že moták došel na místo určení.
- 3 Nežidovští vězňové z Příbrami, s nimiž se s. Gibián v Osvětimi stýkal (byli zatčeni v roce 1943), později odtransportováni do Buchewaldu a spolu s nimi odjel i B. Miňovský.
- 4 Snoubenka Richarda Gibiána se jmenovala Gertruda Harpmannová; byla do Osvětimi deportována dne 18. 12. 1943 a uvězněna v Birkenau. Přezila. – Všechny údaje o jednotlivých vězních terezínského ghetta jsme ověřili, resp. upřesnili podle kartotéky, uložené v oddělení evidence Rady ŽNO v Praze; v této práci nám s neobyčejnou ochotou pomáhala V. Brodová, již patří náš upřímný dík. Údaje o deportaci Rudolfa Gibiána z Terezína do Osvětimi však bylo třeba dále upřesnit podle dochovaných transportních listin, jež jsou uloženy ve Státním ústředním archívu v Praze (SÚA Praha, sbírka KT/OVS, transp. listiny „Ct“). Byl tak získán nezvratný důkaz o autentičnosti motáků.
- 5 Podle K. Laguse a J. Poláka (Město za mřížemi, str. 347) přežilo z transportu Ct z 29. 1. 1943 celkem 23 vězňů (z celkového počtu 1000 osob).
- 6 Dostí otevřeně je tu popsána selekce nemocných a dalších „neschopných práce“, kteří byli okamžitě odvězení na smrt v plynu.
- 7 Otec bratří Gibiánů zemřel v „ghettu“ 18. května 1943.
- 8 Základem tohoto jinotajného vyjádření je zpráva o smrti JUDr. Herrmanna Friedhabera z Příbrami, který byl z Terezína do Osvětimi deportován 1. února 1943. Viz závěrečnou část motáku: „Herrmann zemřel přirozenou smrtí...“ – Ilka=Ilona Pollaková z Příbrami, „Erna“=Arnošt Fluss (rovněž židovský vězeň deportovaný v roce 1942 z Příbrami do Terezína); oba byli 9. 9. 1942 zařazeni do transportu do Malého Trostince a tam zavražděni. Z tohoto tisícového transportu se po válce přihlásili 4 lidé. – Viz: K. Lagus - J. Polák: Město za mřížemi, str. 347.
- 9 Tj. Marii Müllerové v Příbrami.
- 10 Mlýn v Trhových Dušníchách, patřící rodičům Rudolfa Gibiána. V roce 1939 byl nacisty „arizován“.
- 11 Bedřich Dauber z Příbrami, zatčený gestapem 17. 5. 1943 a jako politický vězeň deportován do Osvětimi. Zemřel po návratu z koncentračního tábora 29. 8. 1945. (Potravinové zásilky mu do Osvětimi zaslala „nežidovská“ manželka, která zůstala nedeportována.)
- 12 Viz pozn. č. 2.
- 13 Míněna je především situace v kmenovém táboře Osvětim I. Od zpráv v Birkenau, kde se schylovalo k tragédií v „rodinném táboře“, byl v této době s. Gibián patrně izolován.
- 14 Majitelka pekařství v Příbrami, u níž si Gibiánovi před deportací do Terezína uschovali část majetku.
- 15 Vedoucí ŽNO v Příbrami (žil ve „smíšeném manželství“); zemřel v průběhu okupace.
- 16 Manžel Magdy Petřlíkové z Příbrami, politický vězeň v době okupace; po osvobození se vrátil.
- 17 Adolf Schwarz z Příbrami, židovský vězeň; zemřel 7. 9. 1942 v Terezíně. Jeho syn dr. J. Schwarz zahynul v Osvětimi.
- 18 První vedoucí „Rady starších“ v ghettu Terezín („Judenältester“) Jakub Edelstein. Byl zatčen v ghettu v listopadu 1943 a 15. 12. deportován i s manželkou a synem do Osvětimi. Zde byl uvězněn v kmenovém táboře v pověstném bloku smrti č. 11 (rodina umístěna v Birkenau v „rodinném táboře“). Koncem června 1944 byli všichni zastřeleni v krematoriu č. III a jejich těla spálena. – Viz zejména: H. G. Adler: Theresienstadt 1941–1945, str. 159, 810; srov. dále deník E. Redlicha, zejména zápisy z 10. 11. a 2. 12. 1943, z 1. 1. a 13. 1. 1944 (archív Památníku Terezín, sb. Ghetto Terezín, č. 31).
- 19 Viz pozn. č. 8.
- 20 Známi z Trh. Dušník a Příbrami, kteří podporovali Gibiánovu rodinu před deportací do Terezína.
- 21 Ota Müller byl jako židovský partner tzv. smíšeného manželství povolán roku 1944 do tábora v Hagiboru v Praze. Dne 4. února 1945 byl spolu s dalšími vězni dopraven do Terezína, kde se dočkal osvobození.
- 22 Viz pozn. č. 4.
- 23 To znamená v „rodinném táboře“.
- 24 Srov. podrobněji K. Lagus - J. Polák: Město za mřížemi, str. 322–324. – Likvidace „českého rodinného tábora“ zřejmě probíhala postupně a skončila, soudě podle motáku Rud. Gibiána, v polovině srpna.
- 25 Židovští vězňové z Příbrami, známí s. Gibiána. (Sláva Pollak=bratr Ilony P., viz pozn. č. 8.) Po osvobození se z nich vrátila jen V. Bendová-Kreindlerová.

- 26 Zdrobnělina: jde o Otu Fürtha, který se přece jen zachránil.
- 27 Gertruda Harpmanová byla z Osvětimi odvezena na otrockou práci do Německa. Dále viz pozn. č. 4.
- 28 Text motáku zde koresponduje s údaji publikovanými K. Lagusem a J. Polákem (Město za mřížemi, str. 236–238) o plánech na útěk mladých vězňů z Terezína v roce 1944.
- 29 K rodině Sternových a jejich synovi Karlovi („Karlik“), kteří všichni zahynuli, viz pozn. č. 25. Další jména patří „nezidovským“ přátelům v Příbrami, u nichž měli uschovanou část majetku.
- 30 V legální korespondenci do Birkenau to byla nezbytná součást adresy (vedle jména a příjmení); nebylo tedy uváděno, resp. vyžadováno osvětimské vězeňské číslo, což je zčásti potvrzeno i v literatuře (K. Lagus - J. Polák: Město za mřížemi, str. 322–323).
- 31 Jde o výzvu k zaslání potravinových balíčků pro spoluvězně s. Gibiána Adolfa Edelsteina z Příbrami (zahynul na pochodu smrti z Buchenwaldu); pomáhat měl příbuzný ing. Arnošt Reiniš z Příbrami.
- 32 Magda Petřliková, viz pozn. č. 16.

RESUMÉ

(Л. Хладкова, Й. Ярошова, М. Крыл)

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО ЗАКЛЮЧЕННЫХ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ ТЕРЕЗИН

Полицейская тюрьма гестапо была в помещениях Малой крепости Терезин создана 10. 6. 1941 г. Однако она с течением времени все более превращалась в типичский концентрационный лагерь в подлинном смысле этого слова. Систематические мучения заключенных голодом, холодом и изнурительной работой, своевольное преследование и пытки, смертные казни и избиение арестованных, непомерность тяжести наказаний за мельчайшие проступки – все это преследовало одну цель: создавать в лагере атмосферу страха, депрессии и отчаяния, сломать заключенных не только физически, но и психически.

В связи с этим напрашивается вопрос, имели ли лагерники объективную возможность сопротивляться террору, которому они в лагере подвергались. Им приходилось выносить не только голод, боль и изнурительный труд, но и часто сопротивляться стремлению нацистов превратить лагерников в бесправные рабочие руки без человеческого достоинства, в людей, жизни которых грош цена.

Именно против этого психического террора была направлена деятельность лагерников, которой занимается наша статья. Первым оружием была сплоченность и взаимопомощь лагерников. Вторым оружием оказалась культурная жизнь в тюремных камерах. От сначала неорганизованного повествования по вечерам, после того, как их запирали в камеры, или по воскресеньям во время отдыха, лагерники постепенно переходили к более требовательным формам устройства вечеров чтения стихов и докладов на разные темы и т. п. В бесконечную цепь горьких дней и месяцев включались таким образом светлые минуты, которых лагерники с нетерпением ждали.

Особой формой реакции на безнадежную обстановку в лагере была активная художественная деятельность заключенных. Это явление замечательно тем более, что обнаружение карандаша у лагерников могло во многих случаях означать их смерть. Вопреки этой угрозе лагерники в камерах тайно рисовали, изготавливали маленькие сувениры и т. п. В Малой крепости делали даже попытки создать музыкальные произведения. Припомним здесь композитора Рудольфа Карла, умершего в Малой крепости в 1945 году.

До наших дней сохранилось и литературное творчество лагерников, прежде всего поэзия, но и короткие прозаические произведения и дневники. Понятно, что эти прозаические и поэтические произведения, возникшие в условиях нацистской тюрьмы, нельзя оценивать только по строго литературным критериям. При оценке этих произведений следует учитывать, какую роль они сыграли в свое время. Многочисленные данные свидетельствуют о том, что эти произведения были действительно сильным подкреплением и опорой для лагерников. Под воздействием интенсивных и нередко страшных пережитков брались за поэтическое выражение этих пережитков даже люди, которые поэзией раньше никогда не интересовались. Тем не менее можно установить поразительно высокий художественный уровень поэтических произведений, возникших в Малой крепости. Они даже сегодня, 30 лет спустя, не теряют ничего на своем умении повлиять на чувства человека.

В небольшую антологию литературных произведений, возникших в Малой крепости в 1941 – 1945 гг., авторы поместили выдержки самых разнообразных литературных форм и жанров. Они представлены стихами боевыми и политическими, интимными, стихами, реагирующими на жестокие условия жизни в концентрационном лагере, далее стихами, наполненными духом сопротивления и сочувствием со страдающими, а также стихами сатирическими, которые помогали иронией и сарказмом преодолевать чувства депрессии и скорби. Тайно написанные дневники и прозаические очерки дают нам возможность заглянуть в повседневную сырость лагерного дня.

Все эти тексты в целом представляют собой бесценный исторический источник и одновременно являются редким свидетельством о силе лагерного коллектива, доказательством того, что есть достоинства человека, которые нельзя убить даже с помощью жесточайшего террора.

(Э. Вондрак)

ХИРУРГ ЯН ЛЕВИТ И ЕГО ПРЕБЫВАНИЯ В ТЕРЕЗИНЕ

Чешский хирург Ян Левит (1884 – 1944 гг.) принадлежал к необыкновенным личностям пражской медицины первой половины нашего века. Он происходил из семьи хирургов, проживающей в городе Горшице (в Подкрконоши). Молодым врачом он участвовал в балканских военных действиях 1912 года. Во время первой мировой войны направили его на длительный срок в лазарет в Терезин, где он лечил и оперировал сараевского террориста Гаврила Принципа, который страдал костным туберкулезом. Во время между обеими мировыми войнами Ян Левит занимал должность профессора медицинского факультета Карлова университета и до 1939 года был заведующим хирургическим отделением городской больницы в Праге 8 – Буловка. Его деятельность как хирурга, как научного работника с большим количеством печатных трудов, поставила его к числу видных представителей чешской хирургии. По разным причинам он был снят с должности и в 1942 г. направлен в терезинские гетто. Здесь он, вопреки значительным личным мукам, работал ещё в больнице. В 1944 году отвезли его в концентрационный лагерь Освенцим. Этим воспоминанием мы попытались вырвать из забвения личность ученого и необыкновенного человека, начертить его не всегда нравящийся человеческий профиль и его труд заслуживающий признания.

(М. КРЫЛ)

НОВЫЕ ПОКАЗАНИЯ ОБ ОСВЕНЦИМЕ

Важной составной частью исследования истории терезинских концентрационных лагерей является собирание данных о вестях, которые приходили извне. Вопреки изоляции и репрессивным мерам такие вести до заключенных доходили.

Поскольку речь идёт о терезинском лагере для еврейских заключенных, о т. н. гетто, то при исследовании его истории выдвигается вопрос о том, узнавали ли заключенные о судьбе своих друзей, увозимых из Терезина «на восток», неизвестно куда (в действительности на почти верную смерть, на истребление в концентрационных лагерях). До сих пор известные источники и литература позволяли высказывать более или менее убедительные гипотезы о степени осведомления терезинских лагерников. Но общезвестность до сих пор не была ознакомлена ни с каким историческим источником, подтверждающим правильность этих гипотез.

В ноябре 1976 года удалось такой источник обнаружить, именно при собирании воспоминаний бывших терезинских лагерников в городе Пришибрам (около 60 км югозападнее Праги). Местный председатель районного комитета Чешского союза борцов против фашизма, тов. Рудольф Гибиан, во время войны заключенный в терезинском и освенцимском концлагерях, подарил Национальному памятнику Терезин две тайные записки, написанные в Освенциме. Эти записки были тайно переданы чешским рабочим, мобилизованным на работу в оккупированной Польше, и те привезли их в Чехию и почтой отправили в Пришибрам. Надежный адресат и дальнейшие помощники доставили их родственникам Рудольфа Гибиана, заключенным в то время в гетто Терезин.

Тов. Гибиан нам своим благородным поступком дал возможность в первый раз опубликовать текст тайных записок в критическом издании. Их автор был 4. 9. 1942 г. отвезен в гетто Терезин, откуда отвезли его 29. 1. 1943 г. в концлагерь Освенцим 1. Первая тайная записка, с датой 25. 2. 1944 г., была написана в базисном лагере Освенцим. Текст записки содержит предупреждение об ужасных условиях жизни заключенных и просьбы прислать автору продукты питания, одежду и медикаменты. Автор записки предостерегает своих родственников, заключенных в гетто Терезин, от транспорта из Терезина. В заключение он делает намеки на то, что еврейских лагерников после прибытия в Освенцим в подавляющем большинстве уничтожают.

Тайная записка с датой 18. 8. 1944 г. была написана в лагере на уничтожение Освенцим 2 (Аушвиц 2 – Биркенау). В её тексте полностью отражается страшный облик этого лагеря. Автор здесь весьма откровенной формой информирует о массовом избиении лагерников и обращается к получателю

записки (семья Мюллер в городе Пршибрам) с настоятельной просьбой обеспечить осведомленность терезинских лагерников в этих фактах. Записка содержит также обращение к молодым лагерникам в гетто Терезин, призывающее их к бегству из гетто.

(M. Kryl)

NEW EVIDENCE ON AUSCHWITZ

A significant field in the investigation of the history of the Terezín concentration camps is reserved to the collecting of facts concerning information which came in from the „outside world“ („Umwelt“). In spite of the isolation and repressive measures taken by the Nazis, such information reached the prisoners.

In connection with the Terezín concentration camp for Jewish prisoners, the so called ghetto, there arises, when investigating its history, the question whether the prisoners were informed about the fate of their fellows who had been transported „to the East“, to the Unknown (in fact to an almost certain death in the extermination and concentration camps). The sources and literature known up to now have made possible but to express more or less convincing hypotheses concerning the amount of information accessible to the Terezín prisoners. A historical source which would support such a statement has not been known, however, till the present time.

Collecting the memories of the former Terezín prisoners in Příbram (a town situated about 60 km to the south-west of Prague) in November 1976, it was succeeded in coming across such a source. The Local chairman of the District committee of the Czech Federation of the Antifascist Resistance Movement, comrade Rudolf GIBIAN, a former prisoner of Terezín and Auschwitz, has presented the Terezín memorial with two secret letters (kites), which were written in Auschwitz. They were secretly handed over to the Czech civil workers — displaced persons forced to work in the occupied Poland. These kites were thus taken to Bohemia and from there posted to Příbram. A reliable addressee delivered them through the mediation of further mates to the relatives of Rudolf Gibian who were kept in prison in the Terezín ghetto.

Through the noble deed of comrade Gibián we have been enabled, for the first time, to publish in a critical edition the full texts of these kites. The author was on the 4. 9. 1942 deported to the Terezín ghetto and from here he had to go with the transport on the 29. 1. 1943 heading for the concentration and extermination camp Auschwitz I. The text contains a disclosure of the horrible living conditions of the prisoners as well as their demands for sending of foodstuffs, clothing and medicaments. Further it warns the relatives in the „ghetto“ before the transports out of Terezín. It concludes with the revelation that the transports of Jewish prisoners arriving in Auschwitz are being, for the most part, annihilated.

The kite dated 18. 8. 1944 was written in the extermination camp Auschwitz II — Birkenau. The horrible form of this camp is fully revealed in its text. The author reports in an almost unveiled manner on the mass murder and makes an appeal to the addressee (Müllers' family in Příbram) to ensure that the Terezín prisoners were informed about this fact. The kite tries further to persuade the young prisoners to attempt to escape from the Terezín ghetto.

[L. Chládková, J. Jarošová, M. Kryl]

LITERARY CREATION OF THE PRISONERS FROM THE LITTLE FORTRESS TEREZÍN

The Gestapo prison was established on the grounds of the Little Fortress Terezín on the 10. 6. 1941. In the course of time, however, it was changing more and more into a typical concentration camp with all the accompanying phenomena which this term really means. A systematic decimation of the prisoners by means of starvation, chill, exhausting labour, wilful tormenting and maltreating, executions and slaughter of the prisoners, excessively hard punishments for negligible offences — all that was done on purpose in order to raise a psychosis of fear, depression and despair in the prison cells, in order to brake the prisoners not only physically but psychically as well.

At this point the question arises whether and if so, to what extend, the prisoners were objectively able to resist the terror they were exposed to in the concentration camp. It was necessary to overcome not only starvation, pain, exhausting drudgery but also — and sometimes above all — the endeavour of the Nazis to degrade the prisoners to mere labour having no rights and human dignity whose life had not the least value.

This study deals with these particular activities of the prisoners which were directed against such psychic stress. The first weapon of defence was solidarity and mutual help among the prisoners. The second weapon was cultural life in the cells. It started with elemental story-telling after the cells had been locked for the nights or during the short intervals of free time on Sundays and gradually it was turning to more claiming forms of the recitation evenings. Lucid intervals in the endless chain of bitter days and months were thus created to which one could have been looking forward to.

An entirely specific manner of reaction to the stress situation of the concentration camp was the active art creation of the prisoners. It is a very remarkable phenomenon taking into consideration the fact that a mere ownership of a pencil could have meant, when revealed, death penalty and all the same the prisoners were secretly painting and making souvenirs etc. in their cells. There were made even attempts at creating works of music in the Little Fortress. At this point we should mention the composer Rudolf Karel who died in 1945 in the Little Fortress.

Literary creations of the prisoners have been preserved, above all pieces of poetry, but also minute pieces of prose and some diary entries. The literary and poetic creation which has its origin in the environment of the Nazi prisons cannot be estimated according to literary criterions only. By its evaluation it is necessary to take into consideration the aspect of the role played by this creation in its time. These poems were according to numerous testimonies an immense help and support for the prisoners. Even people who had never before been interested in poetry reached for a poetic expression under the impression of such intensive and often drastic experiences. Yet it is possible to say that many poetic pieces created in the Little Fortress are of a surprisingly high aesthetic standard and that even up to now, after 30 years, they have lost nothing from their appeal.

The authors of this short anthology of literary pieces written in the period between 1941 and 1945 in the Little Fortress have included pieces of varied literary forms and genres. The anthology comprehends political, personal and reflexive poems responding to the severe conditions in the camp, poems bursting with protest and compassion with the fellow-sufferers as well as satirical poems overcoming, by means of irony and sarcasm, the feeling of grief and despair. The secretly written entries in dairies and prosaic sketches make it possible to have a look at the every-day harshness of the prisoners' life.

These texts in their totality represent not only an irretrievable historical source but, at the same time, a unique testimony of the strength of the prisoners' collective and a

proof of the existence of such values that cannot be killed by no matter how great a terror.

{E. Wondrák}

SURGEON JAN LEVIT AND HIS TEREZÍN STAYS

The Czech surgeon Jan Levit (1884—1944) belonged to the great figures of Prague medicine in the first half of this century. He came of a surgeons' family residing in Hořice, a small town situated on the slopes of the Krkonoše mountains, and as a young doctor took part in the Balkan military events of 1912. During the Great war he was for some time assigned to the military hospital in Terezín where he was even treating and operating on the assassin of Sarajjevo — Gavrilo Princip — who had been suffering from bone-tuberculosis. In the period between both World wars he had reached the professorship at the faculty of medicine of the Charles University and was until 1939 head of the surgical department of the city hospital in Prague VIII — Bulovka. His ample operational, scientific and publishing activities made him one of the prominent representatives of Czech surgery. For racial reasons he had been removed from his office and 1942 deported to the Terezín ghetto. In spite of considerable personal suffering he worked there in the hospital. From here he left in 1944 with a transport to the concentration camp Auschwitz. The aim of this remembrance is to bring back from oblivion this man of science and marked individuality, to outline his, not always pleasing, human profile as well as to mention his meritorious lifework.

{L. Chládková, J. Jarošová, M. Kryl}

DAS LITERARISCHE SCHAFFEN DER HÄFTLINGE IN DER KLEINEN FESTUNG TEREZÍN

Das Polizeigefängnis der Gestapo wurde in den Räumen der Kleinen Festung Terezín am 10. 6. 1941 errichtet. Im Laufe der Zeit nahm es jedoch immer mehr den Charakter eines typischen Konzentrationslagers an, mit allem was dieser Begriff an sich hat. Die systematische Dezimierung der Häftlinge durch Hunger, Kälte, erschöpfende Arbeit, mutwillige Schikanen und Quälerei, Hinrichtungen und Todschlag, unverhältnismäßig harte Strafen für die geringsten Übertretungen, das alles sollte im Gefängnis eine Psychose der Angst, Depression und Verzweiflung hervorrufen und die Häftlinge nicht nur körperlich, sondern auch seelisch vernichten.

Es wirft sich hier von selbst die Frage auf, inwieweit die Häftlinge die objektive Möglichkeit hatten, dem Terror Einhalt zu bieten, dem sie im KZ ständig ausgesetzt waren. Es genügte nicht nur, dem Hunger, den erlittenen Schmerzen, der erschöpfenden Schinderei zu trotzen, aber auch — und das vor allem — dem Bestreben der Nazis entgegenzutreten, die die Häftlinge zu rechtlosen Arbeitskräften degradierten, aller Menschenwürde beraubten und ihr Leben als völlig wertlos betrachteten.

Und gerade gegen diesen psychischen Druck war die Tätigkeit der Häftlinge gerichtet, mit der sich diese Studie befaßt. Als erste Waffe galt das Zusammengehörigkeitsgefühl und die gegenseitige Hilfe der Häftlinge. Eine weitere Waffe war das kulturelle Leben in den Zellen. Von dem ersten wahllosen Erzählen nach dem abendlichen Verschließen der Zellen oder in den wenigen freien Stunden an Sonntagen ging man bald zu anspruchsvolleren Formen von Rezitationsabenden und Vorträgen mit verschiede-

ner Fachthematik über. In der endlosen Reihe von bitteren Tagen und Monaten gab es also Lichtblicke, auf die man sich freuen konnte.

Eine ganz spezifische Art der Reaktion auf den Streßzustand im KZ war das aktive künstlerische Schaffen der Häftlinge. Dies ist eine umso beachtenswertere Erscheinung, als der bloße Besitz eines Bleistifts im Falle des Verrats den Tod bedeuten konnte. Aber trotzdem wurde in den Zellen im geheimen gezeichnet, kleine Erinnerungsgegenstände hergestellt usw. In der Kleinen Festung wurden sogar Versuche zur Schaffung von musikalischen Werken unternommen. Hier sei der Komponist Rudolf Karel erwähnt, der in der Kleinen Festung am Jahre 1945 umkam.

Es sind auch literarische Werke der Häftlinge erhalten geblieben, vor allem Poesie, aber auch kleine Prosawerke und Tagebuchaufzeichnungen. Die literarischen und dichterischen Werke, die im Milieu des Nazigefängnisses entstanden, können begreiflicher Weise nicht nur mit dem literarischen Maßstab gemessen werden. Bei ihrer Bewertung muß man in Betracht ziehen, welche Rolle sie zu jener Zeit spielten. Zahlreichen Zeugenaussagen gemäß stellten diese Gedichte wirklich eine unermessliche Hilfe und Stütze für die Häftlinge dar. Durch die intensiven und oft drastischen Erlebnisse beeindruckt, griffen auch solche Menschen zur dichterischen Ausdrucksform, die sich vorher noch nie für Poesie interessiert hatten. Trotzdem kann festgestellt werden, daß viele in der Kleinen Festung entstandene dichterische Schöpfungen ein überraschend hohes künstlerisches Niveau besitzen, und selbst heute, nach 30 Jahren, nichts von ihrer Wirksamkeit eingebüßt haben.

In diese kleine Auswahl von literarischen Werken, die in den Jahren 1941 — 1945 in der Kleinen Festung entstanden, wurden von den Autoren Beispiele verschiedener Literaturformen- und genres aufgenommen. Es sind hier Gedichte mit kämpferischem und politischem Inhalt vertreten, weiters intime und reflexive, die auf die grausamen Bedingungen im Lager reagieren, Gedichte voller Trotz, aber auch voller Mitleid mit den Leidenden, aber auch satirische Gedichte, die durch ihre Ironie und Sarkasmus die Gefühle der Depression und Trauer überwinden. Im geheimen niedergeschriebene Tagebuchaufzeichnungen und Prosaskizzen bieten uns einen Einblick in die alltägliche Rauheit des Häftlingsdaseins.

Alle diese Texte sind in ihrer Gesamtheit nicht nur eine unersetzbare historische Quelle, sie sind gleichzeitig ein einzigartiges Zeugnis von der Stärke des Häftlingskollektivs, ein Zeugnis dafür, daß Werte bestehen, die selbst der größte Terror nicht imstande ist zu vernichten.

{E. Wondrák}

DER TSCHECHISCHE CHIRURG JAN LEVIT UND SEINE AUFENTHALTE IN THERESIENSTADT

Der tschechische Chirurg Jan Levit (1884—1944) gehörte zu den bedeutenden Persönlichkeiten der Prager Medizin der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts. Er entstammte einer Chirurgenfamilie in der nordböhmisches Stadt Hořice. Als junger Arzt nahm er an den Balkankriegen des Jahres 1912 teil. Während des ersten Weltkrieges wurde er für längere Zeit dem Militärspital in Theresienstadt zugeteilt und behandelte und operierte hier auch den Attentäter von Sarajewo, Gavrilo Princip, der an einer Knochentuberkulose litt. Zwischen den beiden Weltkrieges wurde Levit Professor der Chirurgie an der Medizinischen Fakultät der Prager Karls-Universität und bis 1939 Direktor der Chirurgischen Abteilung des Städtischen Krankenhauses in Prag-Bulovka. Seine umfangreiche operative, wissenschaftliche und publikatorische Tätigkeit stellt ihn unter die vorrangigen Repräsentanten der tschechischen Chirurgie. Aus rassistischen Gründen wurde er seines Amtes enthoben und 1942 in das Theresienstädter Ghetto

deportiert. Trotz persönlicher und gesundheitlicher Schwierigkeiten arbeitete er hier noch im Krankenhaus. Im Jahre 1944 fuhr er mit einem Transport nach Auschwitz. Diese Erinnerung versucht die Gestalt dieses Gelehrten, Arztes und besonderen Menschen dem Vergessen zu entreissen, sein menschliches Profil und seine geleistete Arbeit hervorzuheben.

(Miroslav Kryl)

EIN NEUES ZEUGNIS ÜBER AUSCHWITZ

Ein untrennbarer Bestandteil des Studiums der Geschichte des Theresienstädter Konzentrationslagers ist die Überprüfung von Nachrichten, die aus „der Außenwelt“ nach Theresienstadt gelangten, von der die Nazis die Häftlinge weitgehendst isolieren wollten. Einen besonders wichtigen Platz nimmt die Frage ein, ob in das KZ für jüdische Bürger in Theresienstadt, das sog. Ghetto, Nachrichten über das Massenmorden von Häftlingen gelangten, die aus dem „Ghetto“ nach „dem Osten“ deportiert wurden, d. h. in die Vernichtungs- und Konzentrationslager und Stellen von Massenhinrichtungen in den okkupierten polnischen Gebieten und dem westlichen Teil der UdSSR. Die bisherigen Quellen und die Literatur beweisen, dass einige mehr oder weniger chiffrierte Nachrichten, die vor den Transporten aus Theresienstadt warnen oder wenigstens die drohende Gefahr anzeigen sollten, bereits im Laufe des Sommers 1942 im Theresienstadt eintrafen.¹

H. G. Adler, der Autor der bisher unübertroffenen historischen Monografie über das Theresienstädter „Ghetto“ ist der Ansicht, daß Berichte über die tatsächlichen Verhältnisse im Vernichtungslager „Auschwitz II — Birkenau“, wohin seit Ende Oktober 1942 alle Transporte mit Theresienstädter Häftlingen geleitet wurden, im Februar 1943 in das „Ghetto“ eindringen. Derselbe Autor schrieb, daß in den Jahren 1943—44 weitere Häftlinge in Theresienstadt (Einzelpersonen und auch Personengruppen) von den Nachrichten über das Massenmorden von Juden in Auschwitz erfuhren, darunter auch Mitglieder des Ältestenrates, d. s. Spitzenfunktionäre der sog. Ghetto-Selbstverwaltung. Angeblich war der Berliner Rabbiner und Philosoph Dr. Leo Baeck, der im Jahre 1943 nach Theresienstadt deportiert und im November 1944 Mitglied des Ältestenrates wurde, schon vom Jahre 1941 an über das Morden und die in Automobilen (Duschegubka) durchgeführte Vergasung informiert.¹¹

Bisher konnte festgestellt werden, daß das Vordringen von Nachrichten über das Morden in den Gaskammern von Auschwitz auf tschechoslowakisches Gebiet mit der Existenz des sog. tschechischen Familienlagers in Birkenau verknüpft ist. Dieser besondere Auschwitzer Lagerabschnitt entstand auf Grund der Deportation Theresienstädter Häftlinge. Die am 6. September und 15. und 18. Dezember 1943 durchgeführten Massentransporte wurden als Überführung in das „Arbeitslager Birkenau“ getarnt. Die Häftlinge — Männer, Frauen und Kinder in einer Gesamtzahl von 10 014 Personen — wurden keiner Selektion unterzogen. (Bei anderen Transporten wurden sofort nach der Ankunft in Auschwitz diejenigen abgesondert, die zur Sklavenarbeit bestimmt waren, und die übrigen wurden in den Gaskammern umgebracht.) Alle wurden in den Block mit der Bezeichnung B II b abgeführt. Die Familien wurden beisammen gelassen und auch in anderen Beziehungen unterschied sich die Stellung der „Theresienstädter“ von der der anderen Häftlinge. Meistens gingen sie nicht außerhalb des Blocks zur Arbeit und waren nicht dem anhaltenden Terror und dem dezimierenden Regime unterworfen. Die Selbstverwaltung des „Familienlagers“ bildeten mit Ausnahme des „Lagerältesten“, des deutschen kriminellen Verbrechers Böhm — Häftlinge aus Theresienstadt. Von Zeit zu Zeit konnten diese Häftlinge schreiben, Korrespondenz und Lebens-

mittelpäckchen empfangen. Auch in Theresienstadt kamen ihre „legalen“ Postkarten mit zensuriertem Inhalt und der Rückanschrift „Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun“ an. Trotzdem unterlagen dem Hunger und den Strapazen in diesem Lager vom September 1943 bis zum März 1944 1178 Häftlinge.

Von den Auschwitz Widerstandsgruppen wurde festgestellt, daß in der Lager-evidenz die Akten über die Theresienstädter Transporte vom 6. September 1943 das Zeichen „SB“ (Sonderbehandlung = Tod) und den Zusatz „Sechsmonatige Quarantäne“ tragen. Anfang März 1944 sollte diese „Quarantäne“ ablaufen. Die Theresienstädter wurden gewarnt und zur Revolte bewogen, der sich auch die sog. Sonderkommando, d. s. Häftlinge, die die Gaskammern und Verbrennungsöfen bedienen und die Leichen nach der Vergasung beseitigen mußten, anschließen sollten. (Von Zeit zu Zeit wurden diese Häftlinge umgebracht, damit die Zeugen dieser grauenhaften Verbrechen verschwand.) Die Revolte sollte das Signal zum allgemeinen Aufstand im ganzen Birkenauer Lager sein. Schließlich gelang es jedoch den Nazis, durch betrügerische Versprechungen von der Überführung in ein anderes, jedoch nicht existierendes Lager in Schlesien, die Theresienstädter Häftlinge ohne Widerstand auf einen anderen Block zu bringen (dadurch wurden sie von den Mithäftlingen aus den Dezembertransporten abgesondert) und von hier in die Gaskammern. Zum Massenmord, bei dem bis auf wenige Ausnahmen alle Theresienstädter umkamen, die am 6. September 1943 nach Auschwitz deportiert wurden, kam es in der Nacht vom 8. zum 9. März 1944. Die genaue Zahl der Opfer ist nicht bekannt, unstreitig handelte es sich jedoch um mindestens 3700 Häftlinge, Männer, Frauen und Kinder. Im „Familienlager“ verblieben nun die Häftlinge aus den Dezembertransporten, denen Gruppen von Tausenden Deportierten aus Theresienstadt vom 15., 16. u. 18. Mai 1944 (insgesamt 7503 Häftlinge) angeschlossen wurden. Im Juli 1944 sollte auch ihre „Quarantäne“ enden. Zu dieser Zeit wurde das sog. Tschechische Familienlager aufgelöst. Die Nazis schritten damals nicht zum Massenmorden aller, da sie Arbeitskräfte für die Sklavenarbeit in der Kriegswirtschaft benötigten. Bei der Selektion wurden gegen 2000 „arbeitsfähige“ Männer und Frauen ausgesucht (die genaue Anzahl wird wohl niemals mehr festgestellt werden können), und in andere KZ und auf Arbeitskommando verschickt. Die übrigen — Kranke, Alte, Kinder und Mütter, die sich von ihnen nicht trennen wollten —, wurden in der Hälfte Juli 1944 in den Gaskammern ermordet.¹¹¹

Heute sind diese furchtbaren Begebenheiten dank der Erforschung der erhalten gebliebenen amtlichen Quellen und Berichte von Augenzeugen, die die faschistische Raserei überlebten, in beträchtlichem Umfang aufgeklärt. Darum verdient gemacht haben sich auch jene Mutigen, die sich gerade nach der Katastrophe im März 1944 zur Flucht aus Birkenau entschlossen, um davon Zeugnis zu geben und damit weitere barbarische Verbrechen der Nazis zu verhindern.

Aus dem Vernichtungslager Birkenau flohen am 7. April 1944 zwei slowakische jüdische Häftlinge, Alfred Wetzler und Rudolf Rosenberg-Vrba. Ihre Flucht gelang nach weitgehenden Vorbereitungen und auf direkte Weisung der illegalen Widerstandsgruppen, im vollen Bewußtsein des Risikos, das dadurch ihre Mithäftlinge auf sich nahmen. Das Ziel war, um jeden Preis darüber Nachricht zu geben, was sich in Birkenau wirklich abspielt. Diese Informationen sollten zu den Staatsoberhäuptern der Antihitlerkoalition gelangen mit der Bitte um Hilfe bei der Verhinderung weiteren Mordens (Vorschlag der Bombardierung der Auschwitz Krematorien und der Ausladerampe). Beide Flüchtlinge gelangten am 21. April glücklich in die Slowakei. Im Juni verschafften ihnen die Widerstandsorganisationen gefälschte Dokumente, mit denen sie sich frei bewegen konnten. Über die Greuelthaten von Auschwitz informierten sie den päpstlichen Nuntius in der Slowakei, dem sie einen ausführlichen schriftlichen Bericht, Pläne des Lagers, der Krematorien und Gaskammern, des Anschlußgleises und der Rampe in Birkenau überreichten. Im selben Jahre wurde ihr Bericht in der Schweiz

und den USA veröffentlicht. Einen wichtigen Bestandteil der Relation bildete die Schilderung des Massenmordes, der an den Häftlingen des „Tschechischen Familienlagers“ im März 1944 verübt wurde.^{IV}

Gerade diese schreckliche Begebenheit rüttelte auch weitere Wagemutige auf, so den tschechischen Häftling Vítězslav Lederer, der am 18. Dezember 1943 aus dem Theresienstädter „Ghetto“ nach Auschwitz deportiert wurde. Der heute bereits verstorbene V. Lederer war Teilnehmer am antifaschistischen Widerstandskampf in der Gegend von Plzeň, wurde im Jahre 1939 von der Gestapo verhaftet und gefangengehalten. Am 17. Januar 1942 wurde er als „jüdischer Mischling“ in das Theresienstädter „Ghetto“ eingeliefert. Nach dem 8. März 1944 entschloß er sich, seinen Fluchtplan zu verwirklichen; er wollte sich nicht nur das Leben retten, sondern vor allem die Häftlinge im Theresienstädter „Ghetto“ vor dem Abtransport warnen und sie zum Widerstand auffordern. Am 5. April 1944, also zwei Tage vor Wetzler und Rosenberg, floh er aus Birkenau gemeinsam mit dem SS-Unteroffizier Viktor Pestek von der Auschwitzzer Garnison. (Dieser Rumänendeutsche aus dem Banat, der nach einer Verwundung an der Ostfront nach Auschwitz versetzt wurde, beschaffte Lederer SS-Uniform.) Im Archiv des staatlichen Museums in Auschwitz befinden sich zwei Telegramme, mit denen im ganzen „Reich“ die Fahndung nach beiden Flüchtlingen verlautbart wurde.^V Es ist auch erwiesen, wenn auch nur auf Grund von Aussagen von Augenzeugen und eigener Zeugenaussage nach dem Kriege, daß Lederer in der Zeit vom April bis Juni insgeheim das Theresienstädter Lager aufsuchte.) Zu jener Zeit hielt er sich zusammen mit Pestek an verschiedenen Orten in Böhmen, besonders in Plzeň und Umgebung, versteckt, wo die Flüchtlinge bei den dortigen Widerstandsgruppen und Einzelpersonen Hilfe fanden.) In Theresienstadt traf er mit früheren Mithäftlingen zusammen, denen er von den Bestialitäten der Nazis in Auschwitz und der Ermordung der im September 1943 deportierten Theresienstädter Häftlinge berichtete. Es ist sehr wahrscheinlich, daß Lederer im Geheimen auch mit dem Berliner Rabbiner Dr. L. Baeck zusammengetroffen ist; dieser erwähnt nämlich in seinen Nachkriegserinnerungen einen geheimnisvollen tschechischen Häftling, der nach seiner Flucht aus Birkenau ihn in Theresienstadt aufsuchte und ~~ihm~~ über das Morden in den Gaskammern informierte.^{VI}

Soweit es sich um erhalten gebliebene authentische schriftliche Nachrichten (Kassiber oder illegale Briefe) handelt, durch die einige Theresienstädter Häftlinge über das wirkliche Schicksal der Deportierten unterrichtet wurden, waren bisher keine Quellen bekannt, die solche Nachrichten bestätigen würden. Es wurden zwar über illegal gesandte Karten oder Kassiber einige Hypothesen aufgestellt oder Informationen gegeben, ihre Existenz konnte jedoch niemals bewiesen werden.^{VII}

Im November 1976 gelang es der Mitarbeiterin der Gedenkstätte Terezín Dr. J. Jarošová, gelegentlich der Sammlung von Erinnerungen ehemaliger Theresienstädter Häftlinge in Pířbram die Originale von zwei „illegalen“ Briefen zu entdecken, die von einem ehemaligen Theresienstädter und Auschwitzzer Häftling aus Auschwitz herausgeschmuggelt wurden. Vom Autor, Genossen Rudolf Gibián, geb. am 1. 9. 1913, Sekretär des Bezirksausschusses des Tschechischen Verbandes der antifaschistischen Widerstandskämpfer in Pířbram, wurden sie der Gedenkstätte Terezín geschenkt. (Sie sind im Archiv in der Sammlung „Ghetto Terezín“ unter Nr. 87/1071 hinterlegt.) Dr. Jarošová notierte und bearbeitete die Niederschrift des Erinnerungsgesprächs mit Gibián (sein autorisierter Wortlaut ist im Archiv unter Nr. 1633 in der Sammlung von Erinnerungen).

Rudolf Gibián wurde auf Grund der verbrecherischen Nürnberger Gesetze am 4. 9. 1942 mit einem Transport von der Prager Sammelstelle in das Theresienstädter „Ghetto“ gebracht. Am 29. Januar 1943 fuhr er mit dem mit „Ct—Nr. 998“ gekennzeichneten Transport nach Auschwitz. Dort war er nacheinander in den beiden Auschwitzzer Lagern,

dem sog. Stammlager „Auschwitz I“ und „II—Birkenau“. Im Juni 1944 wurde er gewaltsam in ein Häftlingskommando in Birkenau eingereiht, das direkt an der Rampe beim Anschlußgleis arbeiten mußte, wo die Transporte ankamen (Heranschaffen und Aussortieren der den Häftlingen geraubten Gepäckstücke). Er knüpfte mit einer Gruppe Auschwitzer Häftlinge Verbindung an, für die er die Personalausweise der zum Tode bestimmten Häftlinge sammelte. Selbst sandte er aus Auschwitz mehrere illegale Schreiben und zwar durch Vermittlung im Totaleinsatz befindlicher tschechischer Arbeiter, die direkt im Lager arbeiteten und mit denen es ihm gelang Verbindung anzuknüpfen.

Gen. Gibián wurde im November 1944 nach Deutschland gebracht, wo er in mehreren Konzentrationslagern war. Schließlich kam er nach Buchenwald. Auf dem „Todesmarsch“ wurde er am 18. April 1945 durch die Truppen der Verbündeten befreit.

Die Kassiber, die Rudolf Gibián der Gedenkstätte Terezín schenkte und die er als einzige Dokumente seiner Geheimkorrespondenz bisher aufbewahrte, waren für seinen Bruder Richard bestimmt (dieser wird darin mit dem Kosenamen Rida angesprochen) und sollten auch seine Mutter sowie auch weitere Häftlinge in Theresienstadt vor dem Transport nach Auschwitz warnen. Sie wurden von tschechischen Zivilarbeitern ins Protektorat gebracht. Von Slaný aus wurden sie mit der Post an Marie und Otto Müller nach Příbram gesandt (Wohnort der Familie Gibián vor der Deportation). Die Familie vermittelte die Zusendung von Päckchen mit Lebensmitteln, Kleidung und Medikamenten an Gen. Gibián nach Auschwitz und empfing seine legale Korrespondenz, die Rud. Gibián unter dem Namen eines „arischen“ Mithäftlings schickte. (Den jüdischen Häftlingen mit Ausnahme des sog. Tschechischen Familienlagers war das Schreiben verboten.) Müllers sandten oder übergaben (leihten) die Kassiber verlässlichen tschechischen Gendarmen in Theresienstadt. Es handelte sich um die Brüder Jaroslav Příbyl und Karel Příbyl aus Hořovice, die auch in anderen Fällen Theresienstädter Häftlingen halfen. Durch ihre Vermittlung gelangte der authentische Wortlaut, evtl. die Abschrift oder Auszüge aus dem Inhalt bis zu Richard Gibián und der Mutter der beiden Brüder. Trotz Warnung und Aufforderung zur Flucht aus dem „Ghetto“, die das Schreiben vom 18. 8. 1944 beinhaltet, traten beide den Transport an, der am 16. Oktober nach Auschwitz abging. In Birkenau traf Rudolf mit ihnen zusammen, der vergeblich versuchte, die Mutter zu retten. Bei der Selektion wurde sie zwar auf die Seite der „Arbeitsfähigen“ gestellt, jedoch kurz darauf ermordet. Richard überstand die Selektion und wurde kurz darauf in andere KZ zur Sklavenarbeit überwiesen, wo er unter unbekanntem Umständen ums Leben kam. Beim Gespräch mit dem Bruder in Auschwitz bestätigte er, daß er beide Kassiber aus Auschwitz in Theresienstadt gelesen habe und daß mehrere ähnlich lautende Mitteilungen damals nach Theresienstadt gelangten. Niemand von dem Häftlingen im „Ghetto“ wollte aber glauben, daß etwas derart Furchtbares existieren könne.

Und so hatte das Schicksal dieser Nachrichten einen ähnlichen Wiederhall, wie ihn die Informationen von Lederer und Wetzler-Rosenberg erweckt hatten. Nicht nur bei den in Theresienstadt Inhaftierten, sondern auch anderswo, — in der Slowakei, in Böhmen, aber auch in der Schweiz und in Ländern, die außerhalb des nazistischen Machtbereichs lagen, erschienen sie nicht glaubhaft, sie wurden angezweifelt und als übertrieben bezeichnet. In Theresienstadt bedeuteten solche Nachrichten das Ende aller Hoffnungen, und deshalb behielten sie Einzelpersonen oder kleine Gruppen Informierter aus Furcht vor der Steigerung der seelischen Leiden der Mitgefangenen für sich. Immer, wenn eine längere Pause zwischen den Deportationen aus dem „Ghetto“ eintrat, hoffte man, daß es nicht mehr zu weiteren Transporten kommt oder daß die Nazis für die Fortsetzung ihres grausamen Werkes keine Zeit mehr finden werden. Auf gleiche Weise reagierten auch die illegalen Widerstandsgruppen im Lager, denen es — nach bisher bekannten Quellen — auch nicht gelang, Nachrichten über das

Schicksal der Transporte aus Theresienstadt zu erhalten. Wenn bewiesen werden sollte, daß die Leitung der Selbstverwaltung des „Ghettos“ wahrheitsgetreue Informationen über das Schicksal der Transporte hatte — und es scheint so gewesen zu sein —, dann werden die Historiker erneut die Frage der Verantwortlichkeit ihrer Mitglieder für das Schicksal der Theresienstädter Häftlinge überprüfen müssen. Einigen Quellen zufolge wurden solche Nachrichten durch den „Ältestenrat“ unterdrückt und jedem, der solche „alarmierende Nachrichten“ verbreitet, mit Verfolgung gedroht. Unentschuldigbar versagten die Angehörigen der damaligen Theresienstädter Selbstverwaltung L. Janowitz und A. Hirsch im „Familienlager“ in Birkenau anfangs März 1944. Wie die sehr präzise Relation von Wetzler-Rosenberg anführt, verließen sich die Widerstandsgruppen der Auschwitzter Häftlinge auf Hirsch als die Person, die im „tschechischen“ Lager augenscheinlich das größte Vertrauen genoß. Hirsch konnte den Aufstand organisieren und entfachen, was im gegebenen Moment der einzige Ausweg war. Jedoch er sowie auch L. Janowitz ließen sich durch die Versprechungen der Nazis täuschen; als Hirsch seinen Irrtum einsah, beging er Selbstmord. Janowitz endete in der Nacht vom 8. zum 9. März 1944 in den Gaskammern zusammen mit Tausenden anderer Häftlinge des Familienlagers.^{viii}

Der geheime Brief Rudolf Gibiáns mit dem Datum vom 25. 2. 1944 entstand in Auschwitz I. Er besteht aus 2 Blatt Briefpapier im Format 21 × 14,7 cm, die auf beiden Seiten mit Tintenstift beschrieben sind. Das Papier ist nur mäßig vergilbt, die Schrift ist deutlich und sehr gut lesbar. Der zweite Brief, datiert mit 18. 8. 1944, ist beiderseitig auf einem Blatt aus einem Abreißblock im Format 15,3 × 9,7 cm mit Tintenstift geschrieben. Die Schrift ist deutlich, jedoch an den Stellen, wo das ebenfalls etwas vergilbte Papier mehrfach zusammengefaltet war, beschädigt. (Trotzdem konnte der ganze Text einwandfrei entziffert werden.)

Den Text der Kassiber veröffentlichten wir im vollkommenen und authentischen Wortlaut nach den geläufigen Grundsätzen für Quellenzitate. Im tschechischen Originaltext des Autors wurden nur einige kleinere grammatikalische Berichtigungen von Adjektiv- und Pronomenformen vorgenommen, die wir als unerlässlich betrachten. Der Wortlaut der beiden Briefe wurde der heute gültigen Rechtschreibnorm angepaßt, einschließlich Berichtigungen und Vervollständigung der Interpunktion. Alle Vervollständigungen abgekürzter Wörter und Kürzungen, sowie auch Erläuterungen, die wir in den Originaltext einfügten, sind in eckigen Klammern angeführt. In gleicher Weise wurden Ausrufzeichen in Ausrufe- und markanten Befehlssätzen eingefügt, und zwar analogisch mit den Fällen, wo es der Autor selbst so tat.

Erläuterungen und ergänzende Bemerkungen zum Text beider Quellen sind durch arabische Ziffern gekennzeichnet. Wir stützten uns dabei auf den ausführlichen Brief des Gen. Gibián vom 27. 12. 1976, in dem der Autor mit außergewöhnlicher Bereitwilligkeit und Geduld alle ergänzenden Fragen Dr. J. Jarošová beantwortete. Ihm gebührt vor allem unser Dank dafür, daß wir diese einmalige Quelle erhalten und erstmalig veröffentlichen können.

25. II. (19)44

Meine Lieben! Vorerst sende ich Euch allen viele Grüße und bin in Gedanken bei Euch. Den Brief übergebt, bitte, sofort Otto Müller, dem ich schreibe und für den er bestimmt ist. Otto, bitte, vernichte den Brief gleich nach dem Durchlesen! Otto, ich bin noch am Leben und mit Gottes und Deiner Hilfe bin ich gesund und arbeite jetzt fleißig als Tischler (d. i. in den Werkstätten im Lager Auschwitz I — Anm. M. K.). Alles, was Ihr mir schickt, erhalte ich stets in Ordnung. Tausend Dank, und bitte, verschaffe Dir den Gegenwert im Horymír,¹ der enttäuscht vielleicht nicht. Bitte, unterstütz mich weiter und führt auf dem Paket auch meine Nummer an. (Häftlingsnummer in

Auschwitz, Gen. Gibián hatte Nr. 98 173 — Anm. M. K.). Es ist jene Telefonnummer Rudis, die Euch Onkel Bohumil² angab, von dem Ihr mir des Interesses wegen einen seiner Briefe zur Einsichtnahme zusenden sollt. Ich weiß nicht, ob es Euch weiterhin möglich sein wird, mir zu schreiben. Vielleicht fährt er auch mit Mareš hinter Hassman her.⁵ Die Pakete schickt aber weiter an mich per Bahn und führt direkt die Bestimmungstation Au(schwitz) an, schreibt überhaupt nicht Birk(enau). Ridas Mädel⁴ ist in B(irkenau), sie macht nichts (d. h. sie ist nicht im Arbeitseinsatz — Anm. M. K.) und es geht ihr leidlich. Teilt Rida mit, daß auch sie den Wunsch hat, daß er nicht nach hier kommt, und auch ihre Eltern nicht.

Sie würden es hier nicht lange aushalten. Wir waren 1000 und sind noch sieben.⁵ Jetzt ist es schon besser. Rida soll sich bemühen, die Mutter zu schützen, damit sie nicht hierher muß. Anderfalls soll sie mitfahren und mich gleich aufsuchen. Ich bin in Au(schwitz) in einem Gemeinschaftslager zusammen mit Ariern-Tschechen, Polen, Russen, Ukrainern, Deutschen und Franzosen. Die Nichtarier (d. s. jüdische Häftlinge — Anm. M. K.) sind aus Böhmen, Deutschland, Norwegen, Belgien, Holland, Polen, Jugoslawien, Italien, Griechenland, der Slowakei. Obwohl wir fleißig arbeiten, haben wir nur wenig Hoffnung auf Überleben. Solange man arbeitet und gut aussieht, ist es gut — sobald man schwach wird — weg mit ihm(!)⁶ Bestätigt mir sofort diesen Brief und schreibt mir oft, so wie bisher! Schreibt an die Tante von Ridas Mädel(:) K. Novotná, Prag III, Mělnická 9, daß Gerta das Paket erhalten hat und um weitere bittet, hauptsächlich um Brot und Brotaufstrich, wie Margarine, Fett, Jam usw. Auch um einen Süßstoff. Anschrift nach Birk(enau). Ihr Bruder lebt auch. Über den Verlust von Ridas Vater⁷ bin ich sehr betrübt. Er soll wenigstens die Mutter heimbringen. Ilka, Erna und alle anderen sind wahrscheinlich Hermann gefolgt (d. h. daß sie vernichtet wurden, weiter s. Anm. Nr. 8 — M. K.), furchtbar, was sonst(!)⁸ Wir leben von Tag zu Tag in großer Ungewissheit, jedoch im festen Glauben und der Hoffnung Euch wiederzusehen. Ich danke für alles vor allem Máňa,⁹ die sich für mich sehr bemüht. Vielleicht gibt Gott, das ich Euch das vergelten kann. Grüßt die Kinder. Achtet darauf, was in der Mühle vorgeht.¹⁰ Kümmert Euch um Rida! Das Hauptsächliche habe ich mitgeteilt. Ich habe jetzt furchtbar wenig Zeit, alles geht sehr schnell vor sich und mit großem Risiko. Bedä ist gesund¹¹, und sie mögen ihm viel schicken, das wird ihn aufrechterhalten. Ich sehe gut aus. Sonst vernichtet die Nachrichten von Onkel Bohumil!¹² Die Pakete sollt Ihr weiter numerieren. Das letzte hatte die Nummer 11. Ridas Kousin Fritzl lebt, seine Frau Máňa aus Pardubice nicht. Im letzten halben Jahre haben sich die Verhältnisse gebessert, voriges Jahr waren sie furchtbar.¹³ Bitte, schickt mir „Desitin“ aus der Apotheke, aber führt es im Verzeichnis nicht an. Wenn Ihr gute, starke Socken auftreibt, die auch. Um diese ist hier Not, sonst ist hier alles aufzutreiben, allerdings für materiellen Gegenwert. Bittet Frau Pokorná¹⁴ um etwas für mich. Sobald Rida wegfahren sollte, verständigt mich sofort! Er soll aber lieber nicht fahren! Um seine „Verlobte“ kümmern sich mich, soviel ich kann, teilt ihm das mit! Täglich gedenke ich Euer und bete für Euch. Gott hat mich lieb, deshalb läßt er mich am Leben, und ich hoffe, daß er mir vergönnt, dies alles zu überleben. Otto, vermeide irgendwelche Übergriffe, damit kein Grund aufkommt, Dich zu verhaften!! Was ist mit Weiner?¹⁵ Was mit den Brüdern und dem Gatten der Marie?¹⁶ Alles, was ich hier schreibe, behaltet im Gedächtnis, aber teilt es niemandem mit! Vielleicht gelingt es mir noch, Euch inoffiziell zu schreiben. Schreibt mir auch von Zeit zu Zeit [Birk(enau) ohne Nummer], damit es nicht auffällig ist. Sonst die Pakete nach Ausch(witz), dort geht man besser damit um. Lebt Pindas Vater?¹⁷ Der Ältestenrat aus Theresienstadt ist hier inhaftiert, die überleben das wahrscheinlich nicht.¹⁸ Herrmann verstarb eines natürlichen Todes¹⁹ an Durchfall, 90 % der übrigen auf unnatürliche Weise. Besser ist, nichts davon zu erwähnen, es ist furchtbar. Teilt mir viel über die Heimat mit(!) Socken sind vielleicht bei der Zajičková zu haben, oder bei Barkus.²⁰

Wenn möglich, so schickt Rasierklingen. Also schreibt vor allem alles Rida und schickt mir eventuell seine Nachrichten. Vernichtet die Briefe und Spuren von mir. Zeitungen usw. gibt es hier. Wenn möglich, so schickt mir manchmal den Rodokaps! Millionenfachen Dank und Grüße und Küsse am meinen Lebenretter Otto, Mária und die ganze Familie sende ich auf diesem Wege, das sollt Ihr von ganzem Herzen glauben. Dank(!) Dank(!) Dank(!)

18. 8. (19)44

Meine Lieben! Trotzdem ich Euch einige Male geschrieben habe, erhalte ich von Euch seit der Zeit, da mein Otto in Prag²¹ ist, keine Nachrichten, obwohl die Pakete in Ordnung eintreffen, für die ich danke. Ein Teil der Lebensmittel ist schimmelig, auch das Brot. Ich bin natürlich in Birk(enau) und nicht in Au(schwitz) und zwar schon 2 Monate. Hierher dauert der Transport länger und es ist hier alles viel schlimmer. Ich war aber mit Gerti²² beisammen und den anderen Theresienstädtern, soweit sie noch lebten.²³ Vor einigen Tagen wurde das ganze Lager liquidiert und es verblieben hier 100 junge Burschen von 12—16 Jahren. Sonst führen die jungen Burschen ins Ruhrgebiet, die jungen Mädchen nach Hamburg, und die Mütter mit den Kindern und die Alten folgten Herrmann, alle gewaltsam.²⁴ Ebenso leben Sláva Pollak, Otto Singer, Věra Bendová, die Sterns außer Karli, um den ich mich kümmere,²⁵ Fürtle aus Kr(ásná) Hora²⁶ und zehntausend andere nicht mehr. Auch unsere Position ist sehr unsicher, ich hege auch für uns, die wir bis heute noch leben, arge Befürchtungen. Aber im Bestreben wenigstens einen von uns am Leben zu erhalten, ersuche ich Euch, unverzüglich auf irgendeine Weise Rida das Folgende mitzuteilen!! Gerti ist von hier weggegangen. Er wird sie wahrscheinlich niemals mehr wiedersehen.²⁷ Falls Ridas Mutter abreisen muß (d. h. mit einem Transport aus Theresienst. — Anm. M. K.), so soll er auf keinen Fall mit hierher fahren, ich kümmere mich hier selbst um sie. Wer hierher kommt, ist zu 98 % dem Untergang geweiht. Davor will ich Rida bewahren, und deshalb soll er sofort nach Mutters Abreise, falls es überhaupt dazu kommt, nach Prag entfliehen und dort, allerdings vorsichtig, illegal leben. Wichtig ist, daß er nicht beschnitten ist, das möge sein Hauptausweispapier sein(!) So lautet mein Befehl, den gefälligst Ihr und auch er befolgt (im Original unterstrichen — Anm. M. K.). Rida schreibt Ihr es am besten an die Anschrift: Karel Přibyl, Gendarmerie-Wachtmeister in Theresienstadt. Schreibt es offen und habt keine Angst(!) Es geht um sein Leben(!) Es wäre gut, wenn Ihr einen Boten hinschicken würdet. Soll es kosten, was es wolle(!) Wenn nötig auf Kosten meiner Pakete!! Ich verzichte gerne darauf. Diesen Rat soll Rida auch seinen jungen und mutigen Kollegen geben!!²⁸ Hört auf mich und tut, was ich verlange(!) Ich weiß mehr als Ihr und will Rida retten. Vielleicht gelingt es ihm.

Die Pakete schickt wieder an meine Anschrift Birkenau so wie früher. Bei Direktor Pavlíček veranlaßt das Paketesenden an Karli Stern und dieser möge Mach in Březnice²⁹ verständigen. Karli wurde am 2. 9. (19)28 geboren.³⁰ Ansonsten die Anschrift wie an mich. In den letzten 2 Monaten kamen 150tausend ungarische Juden hierher und sogleich folgten sie Herrmann nach (d. h. sie wurden im Gas umgebracht — Anm. M. K.), darunter auch meine Tante aus Ungarn. Dem Ada soll Reiniš schicken!!³¹ Euch allen, meiner Mama, Otto und den Kindern wünsche ich viel Glück, danke Euch und hoffe, daß Ihr alles Nötige veranlaßt, damit Rida am Leben bleibt. Ich danke, grüße alle, auch meine Marie³², der ich auch für die Pakete danke, und bitte, schreibt an die Adresse Birk(enau)!!!

Marie Müllerová, Přibram 109/III

Quellenhinweise, Literatur, Anmerkungen und Erläuterungen

Zum Einleitungstext

- I K. Lagus/J. Polák: Die Stadt hinter Gittern, Prag 1964, S. 246—247.
II H. G. Adler: Theresienstadt 1941—1945, Tübingen 1960, 2. Ausg. S. 155—56.
III K. Lagus/J. Polák: Die Stadt hinter Gittern, S. 320—324.
IV H. G. Adler: Theresienstadt 1941—1945, S. 56—57;
J. Lánik: Was Dante nicht gesehen hat, Prag 1966, S. 122 u. f.
V Fotokopie Fotoarchiv der Gedenkstätte Terezín, Nr. D. 407.
VI Die mündlichen Aussagen Lederers über alle diese Begebenheiten wurden von Zdeněk Štěpánek aus Prag festgehalten, der sein Manuskript im Jahre 1959 beendete. Dieses Elaborat von 211 Maschenschriftseiten, einen in belletristischer Form abgefassten Tatsachenbericht, erwarb die Gedenkstätte Terezín im Jahre 1972. Im gleichen Jahre wurde es durch den Autor (schon nach dem Tode V. Lederers) mit wertvollen Erläuterungen und Kommentaren versehen, in denen die Glaubwürdigkeit der einzelnen Partien der umfangreichen Ledererschen Schilderungen kritisch bewertet wird. Den Mitarbeitern der Gedenkstätte gelang es in den weiteren Jahren, einige weitere Aussagen über den Aufenthalt Lederers in Böhmen im Jahre 1944 zu erlangen, und diese Quellen konnten wir dann konfrontieren. — Der Vollständigkeit halber sei erwähnt, dass Viktor Pestek im Jahre 1944 versuchte, nach Birkenau zurückzukehren; er beabsichtigte — unter Benutzung gefälschter Dokumente — eine jüdische Gefangene aus dem „Familienlager“ zum angeblichen Verhör bei der Prager Gestapo zu holen und sie dadurch zu retten. Er wurde aber verhaftet und, ohne seine Helfer in Böhmen verraten zu haben, zu Tode gemartert. — Noch heute gibt es in den Erzählungen von Štěpánek-Lederer eine Menge unaufgeklärter Stellen; trotzdem handelt es sich um eine wichtige Quelle, die noch einer genauen Untersuchung bedarf. — S. Archiv der Gedenkstätte Terezín, Sammlung der Erinnerungen, Nr. 688, bes. S. 2—4, Kap. 32, S. 113—116 und Kap. 33. Weiter s. bes. Erinnerungen Nr. 1039. Aus den Erinnerungen Dr. L. Baecks zitiert H. G. Adler [Theresienstadt 1941—1945, S. 155—56], und die Erwähnung eines tschechischen Häftlings, der aus Auschwitz floh und in Theresienstadt den Autor der angeführten Memoiren aufsuchte, wird von K. Lagus und J. Polák [Die Stadt hinter Gittern, S. 248] paraphrasiert.
VII Dies gilt besonders von den Behauptungen H. G. Adlers über die illegalen Briefe aus Auschwitz, die angeblich nach Theresienstadt zugestellt wurden. Der Autor hebt besonders einen illegalen Brief aus Birkenau hervor, den der ehemalige hohe Funktionär der Theresienstädter Selbstverwaltung, der Leiter ihres „Zentralsekretariats“ Leo Janowitz geschrieben haben soll. Dieser wurde anfangs September von der SS-Kommandantur verhaftet und am 6. 9. 1943 zur Strafe in einen der zwei Riesentransporte eingereiht, die an diesem Tage in das „Familienlager“ nach Auschwitz abgingen. Der von Adler erbrachte indirekte Beweis des illegalen Berichts Janowitz' mit einem unglücklichen Druckfehler im Hinweis) hält jedoch einer historischen Prüfung nicht stand. — S.: H. G. Adler: Theresienstadt 1941—1945, S. 155, 821 (Index 264 a, auf S. 155 fälschlich als 284 angeführt).
VIII Dortselbst, S. 56

Zu den Texten der Briefe Rud. Gibiáns

- 1 Hotel in Píbram (trägt heute noch diesen Namen), bei dessen damaligem Besitzer Gen. Gibián vor seiner Deportation nach Theresienstadt einige wertvolle Sachen hinterlegte.
- 2 Chiffrierte Nachricht, aus der die durchdachte Konspiration der Geheimkorrespondenz hervorgeht, die für die Häftlinge stets mit furchtbarem Risiko verbunden war. Ruda = Autor des Kassibers, Bohumil = Bohumil Miňovský, der arische Mithäftling Rud. Gibiáns, unter dessen Namen er legale Briefe schrieb. Durch ihre Rücksendung sollte bestätigt werden, dass der Kassiber sein Bestimmungsziel erreichte.
- 3 Die nichtjüdischen Häftlinge aus Píbram, mit denen Gen. Gibián in Auschwitz auch verkehrte (sie wurden 1943 verhaftet). Später wurden sie nach Buchenwald abtransportiert, ihnen schloss sich auch B. Miňovský an.
- 4 Richard Gibiáns Verlobte hiess Gertrud Harpmannová. Sie wurde am 18. 12. 1943 nach Auschwitz deportiert und in Birkenau gefangengehalten. Sie überlebte. — Alle Daten über die einzelnen Häftlinge des Theresienstädter Ghettos wurden von uns beglaubigt, bzw. mit Hilfe der Karthotek präzisiert, die sich in der Evidenzabteilung des Rates der Jüdischen Kultusgemeinde in Prag befindet. Bei dieser Arbeit war uns mit ungewöhnlicher Bereitwilligkeit V. Brodová behilflich, der unser aufrichtiger Dank gebührt. Die Daten über die Deportation von Rudolf Gibián aus Theresienstadt nach Auschwitz mussten jedoch auf Grund der erhalten gebliebenen Transportlisten präzisiert werden, die im Staatlichen Zentralarchiv in Prag hinterlegt sind (SÚA Praha, Sammlung KT/OVS, Transportlisten „Ct“). Dadurch wurde der unwiderlegbare Beweis der Authentizität der Kassiber erbracht.

- 5 Laut K. Lagus und J. Polák (Die Stadt hinter Gittern, S. 347) überlebten den Transport Ct vom 29. 1. 1943 insgesamt 23 Häftlinge (von der Gesamtzahl von 1000 Personen).
- 6 Mit grosser Offenheit wird hier die Selektion der Kranken und anderer „Arbeitsuntauglichen“ geschildert, die unverzüglich in den Gastod abgeführt wurden.
- 7 Der Vater der Brüder Gibián starb im „Ghetto“ am 18. 5. 1943.
- 8 Die Grundlage für diese allegorische Äusserung bildet die Nachricht vom Tode JUDr. Herrmann Friedhabers aus Pířbram, der am 1. Februar 1943 von Theresienstadt nach Auschwitz deportiert wurde. Siehe Schlusstext des Kassibers „Herrmann starb eines natürlichen Todes...“ — „Ilka“ = Ilona Pollaková aus Pířbram, „Erna“ = Ernst Fluss (ebenfalls ein im Jahre 1942 aus Pířbram nach Theresienstadt deportierter jüdischer Häftling); beide wurden am 8. 9. 1942 in den Transport nach Malý Trostinec eingereiht und dort ermordet. Von diesem tausendköpfigen Transport meldeten sich nach dem Kriege vier Leute. — S. K. Lagus — J. Polák: Die Stadt hinter Gittern, S. 347.
- 9 D. i. Marie Müllerová in Pířbram.
- 10 Die Mühle in Duřníky, die Rud. Gibiáns Eltern gehörte. Im Jahre 1939 wurde sie von den Nazis „arisiert“.
- 11 Friedrich Dauber aus Pířbram, am 17. 5. 1943 von der Gestapo verhaftet und als politischer Häftling nach Auschwitz gebracht. Er starb nach der Rückkehr aus dem Konzentrationslager am 29. 8. 1945. (Lebensmittelsendungen sandte ihm nach Auschwitz seine „nichtjüdische Gattin, die nicht deportiert wurde.)
- 12 S. Anm. Nr. 2.
- 13 Gemeint ist vor allem die Situation im Stammlager Auschwitz I. Von den Nachrichten aus Birkenau, wo die Tragödie im „Familienlager“ ihrem Ende zuging, war Gen. Gibián zu jener Zeit anscheinend isoliert.
- 14 Bäckereibesitzerin in Pířbram, bei der Gibiáns vor der Deportation nach Theresienstadt einen Teil ihres Besitzes hinterliessen.
- 15 Leiter der jüdischen Kultusgemeinde in Pířbram (lebte in einer „Mischehe“); starb während der Okkupation.
- 16 Gatte der Magda Petrříková in Pířbram, während der Okkupation politischer Häftling; kehrte nach der Befreiung zurück.
- 17 Adolf Schwarz aus Pířbram, jüdischer Häftling; starb am 7. 9. 1942 in Theresienstadt. Sein Sohn Dr. J. Schwarz kam in Auschwitz um.
- 18 Der erste Leiter des „Ältestenrates“ im sog. Ghetto Theresienstadt, der „Judenälteste“ Jakob Edelstein. Er wurde im November 1943 im Ghetto verhaftet und am 5. 12. mit Frau und Sohn nach Auschwitz deportiert. Dort wurde er im Stammlager im berühmten Todesblock Nr. 11 gefangengehalten (die Familie war im „Familienlager“ in Birkenau untergebracht). Ende Juni 1944 wurden alle im Krematorium Nr. III erschossen und ihre Leichname verbrannt. — S. insbesondere: H. G. Adler: Theresienstadt 1941–1945, S. 159, 810, vergl. weiter das Tagebuch E. Redlichs, bes. die Eintragungen vom 10. 11. und 2. 12. 1943, vom 1. 1. und 13. 1. 1944 (Archiv der Gedenkstätte Terezín Sammlg. Ghetto Terezín, Nr. 31).
- 19 S. Anm. Nr. 8.
- 20 Bekannte aus Trh. Duřníky und Pířbram, die die Familie Gibián vor der Deportation nach Theresienstadt unterstützten.
- 21 Otto Müller wurde als jüdischer Partner einer sog. Mischehe im Jahre 1944 in das Hagibor-Lager nach Prag berufen. Am 4. Februar 1945 wurde er mit anderen Häftlingen nach Theresienstadt gebracht, wo er die Befreiung erlebte.
- 22 S. Anm. Nr. 4.
- 23 D. h. im „Familienlager“.
- 24 Vergl. eingehend K. Lagus — J. Polák: Die Stadt hinter Gittern, S. 322–324. — Die Liquidation des „Tschechischen Familienlagers“ ging offensichtlich schrittweise vor sich, und war, wie aus dem Kassiber Rud. Gibiáns ersichtlich, in der Hälfte August abgeschlossen.
- 25 Jüdische Häftlinge aus Pířbram, Bekannte des Gen. Gibián. (Sláva Pollak = der Bruder der Ilona P., s. Anm. Nr. 8.) Nach der Befreiung kehrte von ihnen nur V. Bendová-Kreindlerová zurück.
- 26 Verkleinerungsform: Es handelt sich um Otto Fürth, der sich dennoch retten konnte.
- 27 Gertrud Harpmannová wurde von Auschwitz zur Sklavenarbeit nach Deutschland gebracht. Weiter s. Anm. Nr. 4.
- 28 Der Text des Kassibers stimmt hier mit den von K. Lagus und J. Polák (Die Stadt hinter Gittern, S. 236–238) veröffentlichten Angaben über den Fluchtplan junger Häftlinge aus Theresienstadt im Jahre 1944 überein.
- 29 Zur Familie Stein und ihrem Sohn Karli, die alle umkamen. S. Anm. Nr. 25. Die weiteren Namen gehören „nichtjüdischen“ Freunden aus Pířbram, bei denen sie einen Teil ihres Eigentums in Aufbewahrung hatten.
- 30 In der legalen Korrespondenz nach Birkenau war es ein unerlässlicher Bestandteil der Anschrift (neben Vor- und Zunamen); die Auschwitzter Häftlingsnummer wurde daher weder angeführt noch verlangt, was auch zum Teil in der Literatur bestätigt wird (K. Lagus — J. Polák: Die Stadt hinter Gittern, S. 322–323).

- 31 Es handelt sich um die Aufforderung zur Zusendung von Lebensmittelpäckchen für den Mithäftling des. Gen. Gibián Adolf Edelstein aus Pffbram (er kam auf dem Todesmarsch aus Buchenwald um); helfen sollte sein Verwandter Ing. Ernst Reiniš aus Pffbram.
- 32 Magda Petříková, s. Anm. Nr. 16.